

„... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...”

*Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868)**

Unokahúgaimnak, Annának és Nórának

Tanulmányomban Erzsébet királynénak a koronázást követő, Mária Valéria születéséhez kapcsolódó, hosszabb budai, majd gödöllői jelenléteit kívánom bemutatni, melyek jelleknél fogva különböznek a korábbi eseti megjelenésektől,¹ ahogy az uralkodó feleségének ezt követően meghonosodó, elsősorban szezonális tartózkodásaitól.² Erzsébet magyarországi jelenlétének e kiemelt jelentőséggel bíró periódusát magyar részről Márki Sándornak

* Készült az MTA Bolyai János-ösztöndíj *Rudolf trónörökös Magyarországon* című kutatási programjának keretében. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Deák Ágnesnek, Nagy Anitának, Faludi Ildikónak, Papp Barbarának, Török Zsuzsának, Czeferner Dórának, Fazekas Istvánnak, Oross Andrásnak, ifj. Bertényi Ivánnak és Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. A tanulmányban hivatkozott párizsi levéltári és könyvtári kutatómunka a *Klebensberg Kuno ösztöndíj* (2017) keretében, míg a bécsi kutatások a *Collegium Hungaricum* ösztöndíjaival (2014, 2016, 2017) valósultak meg. Külön köszönet illeti Borovi Dánielt a dolgozat szerkesztésében, illetve átdolgozásában nyújtott segítségért. A tanulmány korábbi szövegváltozata a Gödöllői Királyi Kastélymúzeum Múzeumok éjszakája programsorozatának egyik előadásaként is elhangzott (2018. június 23-án); az idézet forrása: Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, [1]867. november 6.) Közli: Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, 1911. 34. (ktsz. 49.)

¹ Erről bővebben (Ferenc József kíséretében): Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban*. *Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2012. (kézirat); Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 47–65.; Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest, 2010. 35-49.; Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepváltozások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.

² Ennek korabeli áttekintéséhez lásd: Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv a gödöllői Erzsébet szobor leleplezési ünnepére*. Budapest, 1901.; Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja 1867–1898*. Budapest, 1899. 12–13.

a Ferenc József-i érában folytatott kutatásai óta nem dolgozták fel,³ csupán részeredmények születtek.⁴

Az Erzsébetről és/vagy Ferenc Józsefről szóló életrajzok érintőlegesen említést tesznek a kérdésről mint magánéletük egyik jelentőségteljes mozzanatáról,⁵ és sok esetben a korabeli szóbeszéd részeként kitérnek ennek legismertebb elemének ismertetésére is Andrassy esetleges apaságára utalva,⁶ részletes elemzésbe azonban nem bocsátkoznak,⁷ a (pikáns)

³ Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja 1867–1898*. (Szerzői korrektúra példány.) Szegedi Tudományegyetem (SzTE) Klebelsberg Kuno Könyvtára (KKK), Régi Könyvek Tára (RKT), Márki-hagyaték MS 380.

⁴ Ángyán János – Buzinkay Géza: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*. Orvostörténeti közlemények, 17. évf. (1971) 62–63. sz. 193–201.; Varga Kálmán: *Gödöllő jelentősége a politikai köztudatban 1867–1918*. In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 2000. 167–181.; Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2000. 170–187.; Faludi Ildikó: *A Gödöllői Királyi Kastélymúzeum*. (Kiállítási katalógus). Gödöllő, 1998. (második, bővített kiadás) 30–38.

⁵ Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989. 202–210.; Somogyi Éva: *Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza*. História, 5. évf. (1984) 4. sz. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/84-04/cho4.html#id479637> (letöltés: 2019. február 13.); Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, 1999. 97.; Csapó Csaba: *Ferenc József magyarországi vadászatai*. In: Dorog és a tudományok. Kutatók almanachja. (Dorogi füzetek 38.) Dorog, 2010. 39–45.; F. Dózsa Katalin: *Megértő feleség és szenvedélyes anya*. In: Rácz Árpád (szerk.): *Erzsébet a magyarok királynéja*. Budapest, 2001. 64–77.; F. Dózsa Katalin: *A szerep, egyéniség és mítosz konfliktusa Erzsébet királyné életében*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. (Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 1992. május 18. – 1993. január 15.) Budapest, 1992. 16–20.; Weissensteiner; Friedrich: *„Nagyon vágyódom utánad”. Ferenc József és a nő*. [Ford.: Haynal Katalin] Budapest, 2013. 77–176.

⁶ Andrassy apaságának valószerűtlenségét, illetve toposz jellegét támasztja alá Erzsébet (férfi-női viszonylatban is érvényesülő) köztudottan maximális mérvű erkölcsi normakövetése, a korszakot jellemző (lány)nevelés szemérmetessége folytán a házaséttel szemben mindvégig élesen megnyilvánuló averziói, valamint Erzsébet rendkívül elmarasztaló állásfoglalása a házassági (hűség)fogadalmakat megszegő családtagjairól: „Férjet, gyerekeket elhagyni galádul,/Menni a csábítóval megszire...?!/Sápadsz...látván, e bűnös vágy elárul,/Szökni nem hagy e fogságod helyeti!” Erzsébet: *Zsófiához. Életkép II*. In: Téli Dalok. (Ford.: Tandori Dezső) Idézi: Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. (Ford.: Kajtár Mária.) Budapest, 1988. 400.; vagy más helyütt még nyomatékosabban: „Kedves jó férjüradat/Hűtlenül magára hagyta,/Döftél szívébe vasat,/Vétked súlyos, ne tagadjad.” Erzsébet: *Zsófiához I*. In: Téli Dalok. (Ford.: Tandori Dezső) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 399.

⁷ Hamann: *Erzsébet*, 264–266.; F. Dózsa Katalin: *„Tanácsadó és barát”. – Andrassy Gyula gróf*. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó (szerk.): *Gróf Andrassy Gyula – A lángoló zseni*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.) Gödöllő, 2009. 6–12.; Schad, Martha: *Erzsébet királyné és leányai*. Ford.: Sütő Gyöngyi. Budapest, [2005.] 67–70.; des Cars, Jean: *Sisi avagy a végzet*. Ford.: Dévényi Levente. Budapest, 2001. 225. Ez az additív elem a kapcsolódó regények visszatérő, kedvelt (esemény)szálaként is megjelenik, más-más hangsúllyal a cselekményben. Lásd (a teljesség igénye nélkül): Szögyén-Wittenbach Hubert [Kalász József]: *Ferenc József szerelmei*. Budapest, 1989. 1. köt. 226–227., 377–379.; Flautner Lajos: *Erzsébet. Titok és szenvedély*. [Budapest], 2012. 65–68., 75–77.; Pataki, Allison: *Sissi – Az ifjú császárné*. Ford.: Csáki Judit. Budapest, 2015. Pataki művével ellentétben más (nő)írók, így Dániel Anna is ifjúsági regényében kerüli e kérdés felvetését, míg Zsigray Julianna munkájában az egyes történeti események interpretálásakor közvetített történelemszemléletében nyomon követhető a szakirodalmi tájékozottság igénye, azonban a kötet műfaji jellemzőiből következően sok helyütt az imaginárius elemek dominálnak. Mindazonáltal Erzsébet jellembrázolása során magánéletének intím részleteit szerfelett plasztikusan jeleníti meg, vélhetően a valóságshoz közelítően bemutatva Erzsébet nagyfokú sérülésre utaló reakcióit: „Erzsébet házasságában nem érett asszonnyá. Szerencsétlenül fiatal volt,

legendák elbeszélésén túl mind osztrák megközelítésben, mind magyar nézőpontból e „majajjellegű” családi esemény politikai következményeinek tárgyalására szorítkoznak.⁸

Írásomban elsődlegesen a korábban részleteiben feltáratlan – kéziratossá és nyomtatott – forrásokra alapozva kíséreltem meg Erzsébet privát közegének forrásadottságokhoz mért fellillantásával az uralkodópár legkisebb gyermekének budai világra jöttét, illetve csecsemőkorának magyarországi epizódjait bemutatni.⁹ Mindez nem csupán Erzsébet, illetőleg az uralkodó család magyarországi reprezentációja tekintetében mutat rá jelentős újdonságokra, hanem életmód-történeti vonatkozásai is figyelemreméltók lehetnek kultusz-történeti beágyazottsága mellett, miközben az életút vizsgálatához is nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálhat Erzsébetnek – korábban anyósa térnyerése következtében kényszerűen háttérbe szorított¹⁰ – anyai szerepvállalásában bekövetkezett fordulat megvilágításával.

Fogantatás

Az uralkodópár a koronázást követően (június 16-tól)¹¹ eljegyzésük színterére, a később megvásárolt és kibővített uralkodói pihenő rezidenciára, Bad Ischl-be vonult vissza,¹² kipihenni

amikor el kellett fogadnia a házasság szerelmi kötelességeit. Gyermekek voltak még, a fajtája nem is koránérő, még évekig kellett volna szelíd könnyű kisleány szerelmek iskolájába járnia. Az anyasággal, áldott állapottal súlyosbított, úgyszólván állandó terhességi rosszulléttelkísért házasesete nem ismertethette meg vele...” Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Budapest, 1944. 223.; Dániel Anna: *Erzsébet királyné. Fiatal lányok számára*. Budapest, [1938.] A szerző megállapításainak helyességét támaszthatja alá Erzsébet – Festetics Máriaival megosztott – késői visszatekintése házasságának kezdeti (beilleszkedést is érintő) nehézségeire: „mennyire messze volt tőle az idegenek, a nagyok [értsd: felnőttek – V. E. V.] világa – mennyire más volt ott minden...” Festetics Mária naplójegyzése (1872. október 15.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 76. Erről bővebben: Vér Eszter Virág: „Most már tudom, milyen boldogság egy gyermek...” Erzsébet császárné korai anyai szerepvállalásának nehézségei. <https://wmn.hu/kult/50681-most-mar-tudom-milyen-boldogsag-egy-gyermek-sisi-es-az-anyasag> (letöltés: 2019. május 5.)

⁸ Hamann: *Erzsébet*, 264–268., 536–539. Erre egyébiránt emlékirataiban (a korabeli toposzok öszszegzését adva) a családi hagyomány megörökítése során unokája, Andrassy Katinka is utalást tett: „...már nagylányként hallottam idegenektől – a nagyapám [Andrassy Gyula – V. E. V.] és a királyné kapcsolatáról szóló pletykát. Hogy mennyi volt benne az igazság, mennyi nem, azt nem tudom; anynyi bizonyos, hogy a szüleim elkeseredetten és szívsón tagadták, s a legcsekélyebb célzás is *trés mal vu* [(fr.) nagyon rossz szemmel nézték] volt előttük. [...] Ha igaz az, amit róla és a királynéről beszéltek, akkor alapos bosszút állt az uralkodón.” Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Ford.: Justus Pál – Balabán Péter. Budapest, 1985. 27–28.

⁹ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, i. m.

¹⁰ Weissensteiner helyesen mutatott rá, hogy e folyamat jóval hosszadalmasabb volt, mint ahogyan azt korábban a szakirodalomban feltételezték. Lásd erről: Weissensteiner, Friedrich: *Rudolf trónörökös és a nők. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriáig*. Ford.: Rónahegyi Éva. Budapest, 2005. 7–8.; 14–32. Vö. Hamann: *Erzsébet*, 135–180. Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet*. Ford.: Turóczi-Trostler József – Farkas Jenő. Budapest, 1989. (reprint) 80–170. Erzsébet fokozatosan vált önimádóvá, kizorulva azokról a területekről, melyeket császárnéi kötelezettségei mellett az uralkodó feleségeként és anyaként el kellett volna foglalnia. Ezek helyett eleinte provokációnak szánt tevékenységei, pótcselekvései mellett önmaga (s ennek részeként testkultusza) válik számára egyre fontosabbá, az 1860-as évek elejétől fokról-fokra elidegenedve (szűkebb) családi közegétől. Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 32.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv; Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Zemonienprotokolle (a továbbiakban: AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot.) 79.

¹² Az örömdetes családi esemény emlékének megőrzésére vették meg az uralkodó szülei a korábbi bérleményt, melyet igényeiknek megfelelően kibővítettek. Ennek során a régebben épített, U alakot

a korábbi hónapok intenzív reprezentációs kötelezettségeinek megerőltető periódusát.¹³ Az ünnepek idején bekövetkezett váratlan családi tragédiák (gyász)miliójében¹⁴ fokozottan megterhelőnek érezhették a nyilvános szereplések kényszerét,¹⁵ noha ennek figyelembevételével – az udvari gyász elrendelésével – a tervezett előkészületeken jelentős módosításokat

formáló épületegyüttest további két szárny emelésével E formára egészítették ki. Az építkezési munkálatok előrehaladását Zsófia főhercegnő „felügyelte”, csakúgy, mint a leendő házaspár Burgbéli apartmanjának kialakítását. Részben e túláradó „gondoskodás” eredményeként egyik helyszínen sem lehetett Erzsébetnek – anyósától független – önálló háztartása, ami a későbbiekben a magyarországi rezidenciák felértékelődésének egyik meghatározó eleme lesz. A helyszín a család fennmaradásának szempontjából egyébiránt is kiemelt jelentőséggel bír, hiszen az uralkodó fogantatását – a nőgyógyászati problémák orvoslására javallott – itteni (salzkammerguti sós forrásvizés) fürdőkúra előzte meg. Grössing, Sigrid-Maria: *Sisi családi körben*. (Ford.: Kajtár Mária.) Budapest, 2005. 222.; Holler, Gerd: *Sophie. Die Heimliche Kaiserin. Mutter Franz Josefs I.* Wien, 2007. 36–37.

¹³ Corti: *Erzsébet*, 152–153. Az uralkodópár – a koronázást megelőző előkészületek idején – 1867. május 8-tól ismét Magyarországon tartózkodott; megérkezéskor Ferenc József ünnepélyes fogadtatásuk mellőzését kérte, ami – az udvari előírások vonatkozó rendelkezéseit követve – az ünnepi köszöntések elmaradását jelentette: „Ő Felsegeik folyó hó 8án délutáni 3 és 4 óra közt érkezendnek vasúton Pestre, s minden hivatalos fogadtatást mellőzni kívánnak. Miről Nagyságodat oly megjegyzéssel értesitem, hogy mind e mellett Ő Felsegeik megérkezésekor a pesti indóháznál személyesen megjelenni sziveskedjék. Üdvözlő beszéd ez alkalommal nem fog tartatni.” Wenckheim Béla belügyminiszter 1634. sz. eln. leirata Paulovich Lászlónak, Buda főpolgármesterének (Buda, 1867. május 5.) Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok; Buda város polgármesterének iratai, Elnöki iratok (a továbbiakban: IV. 1110.) BFL IV. 1110. 210:6/5/867. [f.1.] A szükségesnek vélt reprezentációs kötelezettségekből ezúttal – a Ferenc József időszakos távollétei idején is a fővárosban maradó – Erzsébet ugyancsak jelentékeny részt vállalt 1866-os pest-budai jelenléteihez hasonlóan, igyekezve valamelyest növelni a dinasztia még mindig rendkívül csekély népszerűségét. *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 19. sz. 1867. május 12. 450.; Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2013. (kézirat) 184–188.; az előzményekhez: Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-úldozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.

¹⁴ Albrecht főherceg lánya, Matild június 6-án – súlyos égési sérülések következtében – meghalt, miután büntetéstől tartva háta mögé rejtette cigarettáját, ruháját (akaratlanul) lángra gyújtva. Hamann, Brigitte: *Matild*. In: Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg Lexikon*. (Ford.: Böcskei Erzsébet et al.) Budapest, [1990.] 334–335.; Cars: *Sisi*, 210–211. A korabeli hírekben „szemérmetségéből” a cigaretta motívum nem jelenhetett meg, helyette petróleumlámpa, illetve gyufa okozta balesetről cikkeztek. Vö.: Tomsics Emőke: *Kacagány és kamera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 2015. 61. (32. sz. jegyzet); *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőné levelei*. S. a. r. Cieger András. Budapest, 2007. 212.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 21. sz. 1867. május 26. 500. A balesetről értesülve Erzsébet fiának, Rudolfnak írt (magyar nyelvű) levelében együttérzésének ad kifejezést: „Szívből sajnálom szegény Mathildot, kit oly roppant balsors ért, rémisztően szenvedhet és soká fog bizonyosan tartani, míg felgyógyul.” Erzsébet levele fiához, Rudolfhoz. (Buda, 1867. május 23.) AT-OESTA/HHStA, Das Habsburg-lothringische Familienarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 53. Erzsébetet feltehetően megviselte unokanővére legkisebb gyermekének tragikus elhunytja, hiszen közös bajorországi gyermekkori élmények révén felnőttként is szorosan kötődött Matild (1864-ben elhalálozott) anyjához, Hildegárdhoz. Rauchensteiner, Marianne: *Hildegard*. In: *Habsburg Lexikon*, 162.

¹⁵ Vö. „A gyász miatt nem lesznek multságok az udvarnál, a tervezettnél sokkal hamarabb távoznak is Budáról. Azt hiszem, ez nagy szomorúság volt a szegény császár és császárné számára, akiknek végig kellett csinálniuk ezeket a kimerítő szertartásokat közvetlenül azután, hogy megkapták a szörnyű hírt. Igen rossz hírek érkeztek Mexikóból is...” Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda?], 1867. június [8–19?]) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 213.

eszközöltek, a legszükségesebb ceremóniákra redukálva a koronázást tradicionálisan kísérő ünnepélyek sorát.¹⁶ Így június 12-én elutaztak Pest-Budáról (Schönbrunnba).¹⁷

Mindeközben az uralkodópár korábbi – az 1860-as évek első felét jellemző – magánéleti nehézségei időszakosan enyhültek,¹⁸ s privát szférában hozott elhatározásaik ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket is. Az uralkodó (személyes) boldogsága kihatott napi hivatali teendőinek ellátására, kedvezőbb közeget teremtve. Sokan a kortársak közül is Erzsébet közvetítő szerepét a kiegyezés létrejöttében békülékenységre, illetve házastársi kapcsolata tényleges helyreállítására való (időszakos) hajlandóságára redukálják, ami az udvari társadalomban is elismerésre „talált”.¹⁹ Az uralkodópár kibékülésének mozzanatai ezúttal is bőséges beszédtemát szolgáltatottak az udvartartás tagjai között:²⁰ „A koronázásnak vége [...]. Ő Felsőge a császárnő [fordítói tévedés, helyesen császármé – V. E. V.]

¹⁶ A hivatalosan közzétett udvari közlemény szerint – vélhetően az ebből fakadó ceremonialis nehézségek valamelyest áthidalására – az udvari gyász felvételének „határnapjául” 1867. június 13-át jelölték meg. A rendelkezés értelmében június 26-áig mélygyász tartandó, melyet július 3-ig félgyszász viselése váltott volna fel, azonban a családot érintő újabb halálozások következtében a vonatkozó udvari utasítások folyamatosan módosultak. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „Wiener Zeitung” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 77. sz. 1867. június 13. 810. A koronázás eseménysorához lásd: Tomsics: *Kacagány és camera*, i. m.; Maczó Ferenc: *I. Ferenc József koronázása, 1867*. In: Farbaky Péter et al. (szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013.)*. Budapest, 2015. 19–22. Az uralkodópár kizárólagosan olyan ünnepélyeken jelent meg, melyek hagyományosan a koronázási szertartás, illetve a kísérő ünnepségek részét képezték. Erről bővebben: *Nemhivatalos rész.* (Napi Hirek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 76. sz. 1867. június 12. 804.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 23. sz. 1867. június 9. 550.; Maczó: *I. Ferenc József koronázása*, 21.

¹⁷ Márki: *Erzsébet*, 59. Az előzetes tervek szerint 12-én este még részt vettek volna a Sándor palotában rendezett (miniszterelnöki) estélyen, melyen az uralkodócsalád képviselőiben végül Ferenc József testvérei, Károly Lajos és Lajos Viktor főhercegek jelentek meg. *Levelek az Andrássy-házból*, 219. Nr. 59.; AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 79.

¹⁸ Erzsébet – a Habsburg családi törvénynek ellentmondva, mely kizárólagosan a mindenkori családfejt ruházta fel e jogokkal – 1865. évi augusztusi ultimátumával (hosszas küzdelmek után) mind a személyét érintő önrendelkezési, mind a gyermekei feletti felügyeleti jogokat kivívta magának. Erről bővebben: Corti: *Erzsébet*, 108–111.; Hamann: *Erzsébet*, 174–179. Az uralkodópár legsúlyosabb magánéleti válsága az olasz hadszíntéren elszenvedett vereséget követően kulminálódott. Noha már házasságuk megelőző szakaszában is feltételezhető (az udvari társadalom egyes tagjainak szóbeli értesülésekre alapozó feljegyzéseiből), hogy az uralkodó belefásulva a családi életét is egyre jelentékenyebb mértékben eluráló konfliktusokba, visszatérve a legényéletét jellemző időszak „kedvelt kapcsolódásához” újból szeretőt tartott. Hamann: *Erzsébet*, 135.; Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest, 2001. 137–139.; Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 23. Ennek hátterében az uralkodó feleségével kialakítandó harmonikus, szeretetteljes kapcsolatát permanens módon veszélyeztető – anyja által szított – „küzdelem” állt, ahogyan arra a későbbi visszaemlékezők is (helyesen) utalást tettek: „Nagyravágásában [Zsófia főhercegasszony – V. E. V.] örökösen a házasságok közé férköztött – Ferenc Józsefnek szüntelenül döntenie kellett az anyja és a felesége között, és isteni szerencse, hogy ez nem vezetett végső szakításhoz. A főhercegné meg akarta törni a császármé hatását a császárra. Veszélyes vállalkozás volt...” Festetics Mária naplóbejegyzése (1872. június 2.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 106–107.

¹⁹ Hamann: *Erzsébet*, 254.; Cars: *Sisi*, 224.

²⁰ Ennek tényleges kárvaltojtjai azonban gyermekeik voltak, akikre házasságuk boldog periódusaiban – önmagukkal elfoglalva – egyéb kötelezettségeik teljesítése mellett még a szokottnál is kevesebb figyelmet tudtak fordítani. Hamann: *Erzsébet*, 279.; Salvendy, John T.: *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben*. (Ford.: Hárdi Lilla) Budapest, 1988.

mennyei szép volt az ünnepi aktus alatt, olyan izgatott és olyan fegyelmezett, akárcsak egy menyasszony. Úgy rémlett, hogy egy vonatkozásban így is fogta fel a dolgot.”²¹

Tervezett nyári tartózkodásuk ezzel szemben egészen más jelleget kapott, miután Ischlben értesültek az Erzsébet nővérét, Ilonát – negyedik gyermeke születését követő lábadózás idején²² – férje halálával ért súlyos (családi) veszteségről; pihenésüket félbehagyva a június 26-án elhunyt Maximilian Thurn und Taxis herceg temetésére Regensburgba utaztak (június 27-én),²³ ahol egy újabb, bár korábban bekövetkezett tragédiával szembesültek, tudomást szerezve Miksa június 19-ei queretarói kivégzéséről.²⁴ Annak esetleges további politikai kihatására tekintettel június 30-án Ferenc József – részint szüleit is értesítendő – azonnal Bécsbe távozott.²⁵ Váratlan elutazásának hátterében másfelől annak szándéka is állhatott, hogy a testvére halálhíréről megrendülő anyjának,²⁶ Zsófia főhercegasszonynak

²¹ Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] ([Buda?], 1867. június) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 152. Házáséletük intim részletei is folyamatosan ismertté váltak az udvari társadalomban (részben a szolgálattevő személyzet megfigyelései révén, részben a külön lakosztályok miatt szükséges uralkodói „vonulások” következtében); privát szférájuk illetén nyilvánossága vélhetően rendkívül feszélyezhette a minden tekintetben visszahúzódo – s e területen különösen szemérmes – Erzsébetet. Hamann: *Erzsébet*, 365–366. Az uralkodó magánéletének ilyenfajta kényszerű nyilvánossága állandó konfliktusforrást jelentett a házaselemek között, amire Erzsébet unokahúga is utalást tett visszaemlékezéseiben: „A császár szobái messze feküdtek Sissi néniétől, ajtaja előtt örökké őrség állott, Ferenc József, dacára, hogy nagyon szerelmes volt feleségébe, távol kellett tartania magát tőle...” Larisch grófné Wallersee Mária: *Múltam*. (Ford.: Horváth Lili). Marosvásárhely, 1919. 80. Erzsébetnek a szexualitással szemben megnyilvánuló súlyos gátlásai később férjezett (várandós) lányával való – feltehetően a házaselellet összefüggésbe hozható iszonyodásra visszavezethető – tartózkodó(bb) viselkedésében is kifejezésre jutott: „...azok után a régi szép idők után sóhajtozott, amikor még ártatlan szűz lány voltam [...] sőt, néha a maga különös módján, tréfának szánva, azt mondta, hogy a megváltozott alakomtól egészen elveszti a türelmét és helyettem is szégyelli magát...” Mária Valéria naplójegyzése (1891. szeptember 4.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 398.; Vö.: F. Dózsa Katalin: *Sisi-legendák*. Budapest, 2016. 24.

²² Lásd erről: Grössing: *Sisi családi körben*, 57.

²³ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 79.; Hamann: *Erzsébet*, 274.; Corti: *Erzsébet*, 154.

²⁴ Ferenc József Miksa májusi fogságba kerüléséről értesülve – testvére nemzetközi jogi védelmét biztosító – visszavonta a mexikói császári cím elfogadását megelőzően öccsétől kikényszerített lemondó nyilatkozatot, s Miksát valamennyi korábbi birtokolt jogába visszaemelte, ismételten második örökösének tekintve. Herre, Franz: *Ferenc József élete és kora*. (Ford.: Farkas Tünde – Balázs István) Budapest, 2000. 250., 260–261. A washingtoni osztrák követ (későn megérkező) jelentése tette világossá kivégzését. *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 152. sz. 1867. július 5. 608.; *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 153. sz. 1867. július 6. 612.; Corti, Egon Caesar – Sokol, Hans: *Kaiser Franz Joseph*. Graz, 1972³. 204.; Cars: *Sisi*, 215. Az előzményekhez lásd: H. Szabó Sára – Horváth Gyula: *Habsburg Miksa és a mexikói császárság*. Világtörténet, 25. évf. (2003) ősz–tél 50–65.; a második mexikói császárság történetének rövid áttekintéséhez: Venkovits Balázs: „A császárságnak buknia kellett”. *Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása*. Aetas, 29. évf. (2014) 2. sz. 28–32.; Bled, Jean-Paul: *François-Joseph*. [Paris], 1987. 369–375.

²⁵ Holler: *Sophie*, 377. A holttest kiadatásáért folytatott diplomáciai tárgyalások jelentősen elhúzódtak, és az uralkodó végül kénytelen volt a mexikói elnök, Benito Juárez minden feltételét elfogadni, azaz elhatárolódni a Mexikói Császárságtól, elismerve egyúttal az újonnan létrejött köztársaságot és annak Juárez vezette kormányát. Herre: *Ferenc József*, 261.

²⁶ A főhercegasszonyt végül húga, Ludovika látta vendégül Possenhofenben 1867 augusztusában, megkísérelve enyhíteni szenvedésén. Lásd erről: Hamann: *Erzsébet*, 274–275. E veszteség felett érzett (feloldhatatlan) fájdalom azonban már nem tudott „túlelni”, s életkedve elvesztésével visszavonult, utolsó éveit a Miksáért viselt gyásza határozta meg. „Egyszerűen rossz nézni, hogy

próbáljon valamelyest támaszt nyújtani:²⁷ „Soha nem fog első fájdalma igazán csillapodni, de megadóan viseli, tartja magát; amikor szóltak neki, hogy a császár megérkezett, rögtön tudta, miért így a császárnak nem kellett kimondania a rettenetes szót.”²⁸

Erzsébet néhány napig tartó possenhofeni részvétlátogatás²⁹ után, július 2-án újra Ischlbe indult,³⁰ ahova rövid bécsi tartózkodást követően Ferenc József is visszautazott vadászni.³¹ A nyár jelentős részét (július közepétől augusztus végéig/szeptember elejéig) Andrássy Gyula is Ischlben töltötte – kisebb megszakításokkal – felesége (Kendeffy Katinka) és gyermekei társaságában.³²

Első trimeszter (augusztus – október)

Családi tragédiákkal terhelt pihenésüket/elvonulásukat³³ követően a hónap második felére a francia császári párral Salzburgba tervezett látogatásukat előkészítő egyeztetések folytak,³⁴

mennyire magára hagyják...” Therese zu Fürstenberg levele [testvérenek, Louise-nak?] (1867. augusztus 30.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 274.

²⁷ Herre: *Ferenc József*, 250–251., 260–261.; *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 152. sz. 1867. július 5. 608. Ferenc Józsefet magát is rendkívül megrendítette e haláleset a közöttük fennálló korábbi folyamatos konfliktusok ellenére, ami vélhetően jogosnak vélt önváddal is párosul(hat)ot.

²⁸ Therese zu Fürstenberg levele testvérenek, Louise-nak (1867. július 3.). Idézi: Walterskirchen, Gúdula: „A Franci kisére illetlen volt”. *Mesélnek a Habsburgok udvarhölgyei*. (Ford.: Almássy Ágnes) Budapest, 2014. 227.

²⁹ Öccsét, Károly Tivadart is felkereste, aki szintén hónapokkal korábban, 1867 márciusában jutott özvegyiségre – felesége, Zsófia szász királyi hercegnő elhunytával –, és másfél éves kislányával, Amáliával ugyancsak a szülői nyári rezidencián keresett enyhülést gyászára. Grössing: *Sisi családi körben*, 89.; Hamann: *Erzsébet*, 274.

³⁰ Júliusban II. Lajos bajor király is látogatást kívánt tenni Ischlben, ahogyan Erzsébet anyai nagynénje (egyben keresztanyja), Erzsébet porosz királyné (IV. Frigyes Vilmos özvegye) is, de Erzsébetnek – nyugalmit biztosítandó – mindkét vizitálási szándékot sikerült elhárítania. Hamann: *Erzsébet*, 410.; Corti: *Erzsébet*, 154–155.

³¹ Holler: *Sophie*, 378. Behatárolt – magánéletében sok esetben a vadászatra koncentrált – gondolkodásmódjára jellemző módon adott kifejezést fájdalmának unokatestvérenek, Albert szász trónörökösnek küldött levelében: „Még most is úgy tűnik számomra, mint valami álom, ha arra gondolok, hogy már nincs velünk, és soha többé nem fog velünk vadászatra indulni.” Idézi: Herre: *Ferenc József*, 261.; Holler: *Sophie*, 378.

³² Lásd erről az Andrássy-család szolgálatában álló angol nevelő (Mary Elisabeth Stevens) nővérenek küldött beszámolóit: *Levelek az Andrássy-házból*, 220–226.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 36. sz. 1867. szeptember 8. 858. Júliusban a *Fővárosi Lapok* levelezőjeként Frankenburg Adolf szintén a településre érkezett. *Fővárosi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 161. sz. 1867. július 16. 643.

³³ A (Pfalzi-)Wittelsbach-házat is újabb családi veszteség érte Erzsébet unokatestvére, I. Ottó görög exkirály július 26-ai halálával. Kumpera, Jan: *I. Ottó*. In: Európa uralkodói. (Ford.: Tamáska Péter.) Budapest, 1999. 192–193.; *Nemhivatalos rész*. (Rövid hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 117. sz. 1867. augusztus 1. 1285. Két héttel később, augusztus 9-én kolerában elhunyt Albrecht főherceg nővére, Mária Terézia Izabella, II. Ferdinánd nápolyi-szicíliai király özvegye is. *Nemhivatalos rész*. (Napi hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 126. sz. 1867. augusztus 11. 1392.; Haman, Brigitte: *Mária Terézia*. In: Habsburg Lexikon, 329–330.

³⁴ Augusztus elsején Bécsből Abdul-Aziz török szultán is Pest-Budára érkezett, ahol az uralkodó nevében Crenneville gróf (Ferenc József főkamaraosa) fogadta, a magyar minisztériumok, a Kúria, valamint a városi hatóságok kíséretében. A szultán magyarországi tartózkodásához lásd: Szultán Ó Felesége megérkezése Buda-Pestre. *Nemhivatalos rész*. (Napi hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 118. sz. 1867. augusztus 2. 1293–1294. Korábbi bécsi fogadtatását jelentősen „átírta” a volt görög uralko-

mely tárgyalások fő célja a hivatalos indoklás szerint elsősorban részvétnyilvánítás volt.³⁵ Erzsébet már augusztus elején kelt levélben jelezte Ferenc Józsefnek,³⁶ úgy véli – a (hormonális változások következtében) jelentkező hangulatingadozásából és egyéb testi tünetekből arra következtetve³⁷ –, ismét gyermeket vár: „Azt hiszem, hogy ismét másállapotban vagyok. Biztosan még nem tudom. Az udvarnál nincs orvos, akiben bizalmam volna. Ezen bizonytalanságomban a salzburgi látogatás nyomasztó érzésként hat rám. Semmi kedvem sincs a hiú Eugéniával versengeni. Nem vitatom el tőle a dicsőséget, legyen ő a szebb. Tudom, hogy azért jön, s nem azért, hogy bocsánatot nyerjenek szegény Miksa halála miatt.³⁸ Egész nap tudnék sírni, olyan végtelenül szomorú vagyok. Nem tudom, mi van velem, azt hiszem, bizonytalan állapotom hangol le. Nem akarok többé gyermeket! Édes lelkem, vigasztalj engem, mert szükségem van rá. Elment mindentől a kedvem, sem a lovagláshoz, sem a sétához nincs kedvem, még a napi tornámat is elhanyagolom. Mi dolgod van most neked Bécsben, hogy oly

dóért elrendelt – július 28-tól tizenhat napon át tartó – udvari gyász. *Nemhivatalos rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 115. sz. 1867. július 30. 1259.

³⁵ Ennek során egy Poroszország ellenes szövetség létrehozásának szükségességéről is tárgyaltak. Lásd erről: Diószegi István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája (1867–1918.)*. Budapest, 2001. 52–53.; Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910. 1. köt. 537–551.

³⁶ Leterheltsége ellenére magyar nyelvtanulását továbbra is folytatni kívánta, és Andrássy közbenjárásának eredményeként ekkor kezdett levelezésbe Eötvös Józseffel: „Remélem, hogy ön igen szigorú lesz s leveleimet kezdetűl végűg kijavítva nekem vissza fogja küldeni, mivel legforróbb óhajtaisám közé tartozik a vágy, hogy minél inkább elsajátíthatnám gyönyörű nyelvünk minden szépségeit.” Erzsébet levele Eötvös Józsefhez (Ischl, 1867. aug[usztus] 4.). Közli: Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, 1911. 27. Vélhetően e szándék motiválta könyvtára állományának magyar nyelvű kötetekkel való újabb bővítését, egyes bizonytalan autenticitású lapértésülések szerint ekkor került sor Horváth Mihály munkáinak megrendelésére is: „Királyné ő Felsege legközelebb megrendelē Horváth Mihály történetírónk összes műveit. E művek – »Magyarország története«, »25 év Magyarország történetéből«, – egyszerű, de diszes kötésben már el is küldték a legmagasb urhölgynek Ischlbe. – Oly kiváló előszeretetet és figyelmet fordít ő Felsege folyvást a magyar irodalomra, hogy sok fölmagasztalt honleányunk buzditást és példát vehetne tőle. A királyné az említett művek megrendelése által nemcsak a szerzőt tisztelē meg, hanem az egész nemzetet, melynek történelme ama kötetekbe van foglalva.” *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 34. sz. 1867. augusztus 25. 809.

³⁷ A korábbi terheiségei kezdetű kiserő rosszullétek fejlődesben lévő szervezetű rendkivű megviseltek: „Sisi nem tudott megjelenni, mivel tegnap meglehetősen gyengélkedett. Már a templomból is ki kellett mennie, többször hányt, a feje is fájt, és majdnem az egész napot ágyban töltötte; csak este teázott velem a teraszunkon, azon a csodálatos estén...” Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak (Laxenburg, 1854. július 17.). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 11.; Schnürer, von Franz (Hrsg.): *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872*. München, 1930. 227. (Nr. 176.) E jellegzetes tünetegyűtes végűgkiserő Erzsébet várandóságának első harmadát: „Sisi mintha megnőtt és megerősödött volna, bár még nem látszik rajta az állapota, tulajdonképpen jól van, csak sokat kínozza a hányinger, ettől néha rosszkedvű is lesz, bár soha nem panaszkodik, s igyekszik rosszullétű eltitkolni, de sokszor biztosan ettől olyan csöndes, s arcának színeváltozása, ami nem titkolható, sokat elárul állapotáról.” Ludovika bajor hercegnő levele Augusztá bajor hercegnéhez (Ischl, 1854. szeptember 8.). Idézi: Hamann: Erzsébet, 90. Lásd erről: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 11–23.; Gerő: *Ferenc József*, 113–114.

³⁸ Erre utalnak valamelyest Eugénia későbbi – vélhetően önfelmentést szolgáló – nyilatkozatai is: „A mexikói ügyben Napoleon császár és én örökre el vagyunk marasztalva, mert a dolog Queretárával végződött! De aki igazságos akar lenni velünk szemben, annak tekintetbe kell vennie, hogy több ízben [...] azt hihettük, hogy vállalkozásunk sikerűlni fog...” *Paléologue*, Maurice: *Eugénie császárné vallomásai*. (Ford.: Szini Gyula.) Budapest, [1928.] 91.

távol maradsz?³⁹ Erzsébet férje nyomatékos kérésére – rosszulétei ellenére – kénytelen volt részt venni az augusztus 18-tól 23-ig zajló találkozáson.⁴⁰ Az uralkodópár – a dinasztiaért személyes tragédián valamelyest felülemelkedve⁴¹ – a Monarchia diplomáciai érdekeit szem előtt tartva⁴² a közelgő francia–porosz háború „fenyegetésében”⁴³ kulcsfontosságúnak vélte a két ország közeledésének elősegítését:⁴⁴ „... a politikai kérdések [...] hamarosan háttérbe szorították ezt a szomorú emléket. A szó Németországra terelődött, a Keletre, Görögországra és ezer más dologra...”⁴⁵ S noha az uralkodó a Poroszország elleni revánspolitika elkötelezettje volt, elfogadta Beust külügyminiszter érvelését,⁴⁶ miszerint egy esetleges kötelezettségvállalás következtében a Francia Császárság szövetségeseiként vívott porosz ellenes

³⁹ Erzsébet levele Ferenc Józsefnek (Ischl, 1867. augusztus 14.). Idézi: Kalász: *Ferenc József*, 1. köt. 374–375. (Más magyar fordításban: Hamann: *Erzsébet*, 275.; Corti: *Erzsébet*, 155–156.)

⁴⁰ E döntésének meghozatalában – Ferenc József kívánságának respektálása mellett – feltehetően szerepet játszhatott az a lapokban is közzétett hír, hogy a francia uralkodóné a gyengélkedő Erzsébet ischli beteglátogatását is kilátásba helyezte annak salzburgi távollmaradása esetén. *Nemhivatalos rész.* (Rövid Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 123. sz. 1867. augusztus 8. 1358.; *Bécsi Hírek.* Fővárosi Lapok, 4. évf. 178. sz. 1867. augusztus 4. 712. Erzsébet kíséretében a szükséges főudvarmesternői teendőket ideiglenes jelleggel Andrassy Gyula szintén Salzburgban tartózkodó felesége, Kendeffy Katinka látta el. Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Bad] Ischl, 1867. augusztus 18.). Közli: *Levelek az Andrassy-házból*, 226.; Corti: *Erzsébet*, 156.

⁴¹ Paléologue: *Eugénie császárné*, 139–140. Zsófia főhercegnővel ezzel szemben élesen elutasította a látogatáson való részvételt, megbocsáthatatlannak tartva a francia uralkodó (elvesztett) fiával, Miksával szembeni viselkedését. Hamann: *Erzsébet*, 275. Az események menetéről kisebbik fia, Lajos Viktor leveleiben folyamatosan tájékoztatta. AT-ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie; Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864–1867.) Kart. 6. ff. 482–492.; Holler: *Sophie*, 379.

⁴² A látogatás programját (értelemszerűen) a gyász figyelembevételével alakították, noha ekkorra már véget ért a július 4-től augusztus 7-éig tartó mélygyász, azonban a közönséges gyász egészen 21-éig (Rudolf trónörökös születésnapjáig) folytatódott. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „W[iener] Z[eitung]” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 94. sz. 1867. július 5. [1001.] E rendelkezés – előbb I. Ottó görög exkirály halálával július 28-tól augusztus 12-ig elrendelt udvari gyással, majd II. Ferdinánd özvegyének, Mária Terézia augusztus 9-ei elhunytával – ismételtlen módosult, és a gyász-időszak újfent kitolódott: augusztus 10-től 17-ig mélygyászt, majd ezt követően 25-ig „könnyebb gyászt” kellett tartani. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „Wiener Zeitung” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 126. sz. 1867. augusztus 13. [1401.]; *Nemhivatalos Rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 115. sz. 1867. július 30. 1259. Emellett a fogadtatás ceremóniáját bonyolította, hogy a találkozó első napja egybeesett az uralkodó születésnapjával. *Nemhivatalos Rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 131. sz. 1867. augusztus 18. 1453.

⁴³ Az egyre éleződő német–francia diplomáciai ellentétek nyomására – Karl Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsos közvetítésével – Bismarck már 1867 áprilisában sikertelenül próbálta a háború kitörése esetére elnyerni a Monarchia támogatását. Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 53.; Wertheimer: *Gróf Andrassy Gyula*, 1. köt. 537–541.

⁴⁴ Erzsébet politikai állásfoglalása e periódusban nem ismert, későbbi nézetei azonban párhuzamba állíthatók korábbi megnyilvánulásaiival, melyekben személyes emóciói, illetve családi érintettsége volt meghatározó. Hamann: *Erzsébet*, 286–291.

⁴⁵ Corti megállapításait idézi: Castellet, André: *Miksa és Sarolta. Habsburg pár Mexikó trónján.* (Ford.: Kamocsay Ildikó.) Budapest, 2008. 493.

⁴⁶ A francia uralkodó véd- és dacszövetséget javasolt a békefeltételeket megsértő Poroszország elleni közös fellépés jegyében, s együttesen kivívott győzelem esetén az 1866 augusztusában kötött prágai békeszerződés előtti állapotok visszaállításának reményével kecsegtetett. Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 53.

háború beláthatatlan belpolitikai következményekkel is járhatna,⁴⁷ így a tárgyalások megálla-
podás nélkül értek véget Salzburgban.⁴⁸ A látogatás Erzsébet számára feltehetően alig je-
lent(het)ett többet „kínos”/szükséges kötelességteljesítésnél,⁴⁹ ez tükröződött a nyilvánosság
előtti megjelenéseiben is, ezúttal Eugénia társaságában, aki részben a megszokottnál rövi-
debb – bokáit is láttatni engedő – szoknyáival keltett feltűnést a lakosság, illetve a *suite* kö-
rében:⁵⁰ „... bár Eugénia még »szép asszony« csupán »nagyon alázatos szolgálóleánya« le-
hetne a mi királynénknak; amikor Sissi elébe sietett, hogy megölelje, és a franciák császárné-
néja fölemelte fátylát, egy még tetszetős pasztellkép tárult a jelenlévők szeme elé;⁵¹ keze is
tökéletes, csakúgy mint a lába, melyet nagy gonddal igyekezett mutogatni, oly magasra
emelve szoknyáját, hogy mozdulatát szigorúbb hölgyeink nem is tartották egy császárnéhoz
illőnek.”⁵²

Erzsébet vélhetően ezúttal is a lehetőségekhez mérten mérsékelten vette ki részét a talál-
kozával járó reprezentációból,⁵³ amit az állapotával járó nehézségek is indokolhattak.⁵⁴ A lá-
togatás – a prominens résztvevők mellett a két legreprezentatívabbnak/dekoratívabbnak
tartott (európai) uralkodó feleség együttes megjelenésével,⁵⁵ – külpolitikai eredménytelen-

⁴⁷ A porosz–osztrák háborút követően Ferenc József az 1866. augusztus 23-án ratifikált prágai béke-
szerződésben „elfogadta” a Német Szövetség megszün(tet)ését. A vesztes háború következtében
Hessen-Kassel választófejedelme, Nassau hercege és Hannover királya lemondásra kényszerültek,
és területük Poroszországba olvadt, míg az északnémet államokkal kötött porosz szövetségi szerző-
dések eredményeként létrejött a föderatív jellegű Északnémet Szövetség, miközben a délnémet ál-
lamok önállóságuk viszonylagos „megőrzésével” véd- és dacsövetséget kötöttek a megnagyobbo-
dott porosz állammal.) Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada (1789–1939.)*. Buda-
pest, 1997. 134–135.; Bencze László: *Königgrätz. A testvérháború vége*. Budapest, 1991. 281. Egy
esetleges – francia szövetségben vívott – háborús konfliktus esetén így a Monarchia nem csupán
régi ellenfelével, Poroszországgal került volna szembe, hanem korábbi német szövetségeseivel is,
aminek politikai támogatottsága rendkívül kétséges volt.

⁴⁸ Erről bővebben: Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 52–53.; Bled: *François-
Joseph*, 375–376.

⁴⁹ E felvetést valószínűsítik az Eötvös Józsefhez címzett (1867. november 2-án kelt) levelében említet-
tek is („fárasztó salzburgi napok”). Lásd: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 28.

⁵⁰ Hamann: *Erzsébet*, 277.

⁵¹ Utalás arra, hogy a találkozói idején a kor felfogása szerint már valamelyest korosnak számító negy-
venéves francia uralkodóné továbbra is megőrizte sokak által csodált fiatalos megjelenését és
szépségét.

⁵² Károly Lajos levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak ([Salzburg], 1867. augusztus 19.). AT-
ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie; Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864–
1867.) Kart. 6. Idézi: Castellet: *Miksa és Sarolta*, 493.; vö.: Cars: *Sisi*, 219.

⁵³ A rendkívül sűrűre tervezett program néhány esetben azonban lehetővé tette az uralkodó feleségek
valamelyest tehermentesítése céljából azok távolmaradását. AT-OeStA/HHStA OMeA NZA Kart.
333. 1867-XV-262.

⁵⁴ Ezt feltehetően a meleg nyári időjárás tényezők is fokozhatták, lásd: Corti: *Erzsébet*, 156.; Cars: *Sisi*,
218.

⁵⁵ Hamann: *Erzsébet*, 275–277.; Corti: *Erzsébet*, 156–157.; Cars: *Sisi*, 218–219. Erre a sajtóban közölt
beszámolóik is előszeretettel kitértek, körvonalakban összehasonlítást is megkísérelve: „Az első pil-
lanatra azt mondjuk, ő [Eugénia] egy kis, zömök hölgy, friss, gyöngéd színnel, csodálatos pici lábak-
kal. Egyáltalában nem vakít el, s hosszabb ideig kell szemlélnünk, és csak akkor vesszük észre arc-
élenek nemes metszését, s tesszük azon észrevételt, hogy a szép asszony megfoghatatlanul fiatalnak
látszik. Haja még mindig a legszebb szőke, egész megjelenése egy valódi erőteljes, inkább angol,
mint spanyol jellegű szőke hölgyé. Eugénia császárné föltűnően rövid fehér selyem kettős szoknyát,
s ugyanezen anyagból testhez álló mellénykét, frakk-szárnyacskaival viselt; mindkét ruharész finom

sege ellenére társasági téren rendkívüli jelentőséggel bírt, amire a kortársak visszaemlékezései is utalást tesznek, felvillantva egyúttal a két uralkodópár életmódbeli különbségeit: „Azok meg ott barátságosan együtt ülnek Salzburgban, a legszigorúbb legitimitás reprezentánsai és annak szöges ellentétei: a mi egyszerűen élő császárunk és császárnénk, akik este kilenckor aludni mennek, és a pompához meg ünnepségekhez szokott franciák!”⁵⁶

A salzburgi találkozót követően Erzsébet inkognitóban Zürichbe utazott hűgáihoz, Matildhoz⁵⁷ és Máriához,⁵⁸ s ennek során a korábbi nyilvános és társasági helyszínekről a személyes, privát terek felé fordult, a korábbi gyakorlathoz hasonlóan a Monarchia határain túl (családi körben) keresve pihenést a francia császári pár fogadtatása során vendéglátóként rá hárult reprezentációs kötelezettségek fáradalmi után.⁵⁹ A zürichi látogatása idején kitört és

fekete diszitással volt ékitve, aztán kis, Ristori kalapot sötét fátyollal, melyet egy pillanatra hátravetett. A két császárné egymással beszélgetve, vagy az udvari elfogadó-salonban egymás mellett ülve, a legcsodálatosb ellentétet képezi. Császárnénk magas, nyulánk termete a kis, teljes Eugénia mellett, a sötét haj a szőke mellett, a méltóságos uszály a kurta, a topánkákat egészen szabadon láttató szoknya mellett: mind ellentét. Császárnénk gyöngéd, virágzsépségű jelenség. Eugénia császárné földies szépség. E kevés szóval a kettő közti ellentét a legjobban ki van fejezve.” *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 192. sz. 1867. augusztus 23. 768. Eugénia a kor normái szerint viszonylag idősen, huszonhat évesen (1853. január 22-én) ment feleségül a francia uralkodóhoz, miután III. Napóleon házasságkötési szándékai az európai uralkodó családok nőtagjai között elutasításra letek, s kénytelen volt a *The Times* ironikus kommentárja szerint „szerelmi házasságot” kötni, miközben feleségét – Montijo spanyol grófnőt – családjá nem fogadta be, nem tartva elég előkelőnek a Bonaparte-dinasztiához. Kumpera, Jan: *III. Napóleon*. In: Európa uralkodói, 188.

⁵⁶ Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] (1867. augusztus 19.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 276.

⁵⁷ Matild 1861. június 5-én kötött házasságot sógora, II. Ferenc (1859-1860) Nápoly-Szicília exkirály öccsével, Lajos Bourbon herceggel, Trani grófjával; lányuk (Mária Terézia) 1867. január 15-én született Zürichben, ahová az év elején erre való tekintettel Erzsébet is ellátogatott. Rudolfnak írt levelében az újszülöttről formált, feszélyezettséggel telt, korábbi frusztrációit is tükröző benyomásairól is számot adott: „Most a csecsemő annyira kezd kiabálni, hogy nem vagyok képes tovább írni. Az egészbe nézve, nem olyan nagyon utálatos mint rendesen ily gyerekek, s csak nagyon közelről egy kissé bűdös.” Erzsébet levele Rudolfnak (Zürich; 1867. január 27.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 47.

⁵⁸ Mária – képviselő útján – 1859. január 8-án Münchenben ment férjhez II. Ferdinánd fiához, a Nápoly-szicíliai királyság trónörököséhez, Ferenchez. (A február elsejei trieszti átadását megelőzően két hétig Bécsben időzött nővérénél, Erzsébetnél, lásd erről: Hamann: *Erzsébet*, 119–122.) II. Ferdinánd május 22-ei elhunytát követően fia II. Ferenc néven lépett trónra, s a Garibaldi vezette csapatokkal szemben elszenvedett vereségek következtében 1860 októberében detronizálták. A gaetai kapitulációt követően Máriával (valamint a szintén száműzetésbe kényszerült családtagjaival együtt) Rómába emigrált, IX Pius pápa „oltalma alá” helyezve magukat. Grössing: *Sisi családi körben*, 121–125.

⁵⁹ Corti: *Erzsébet*, 157.; Hamann: *Erzsébet*, 278. Eközben Rudolf kilencedik születésnapját augusztus 21-én szülei távollétében ünnepelte, s ekkor ejtette el első nagyobb testü vadászszákmányát, ami Ferenc József figyelmét és elégedettségét is felkeltette: „Gratulálók a szarvashoz. Rendkívül örülök.” Ferenc József távirata Rudolfnak ([Salzburg]; 1867. augusztus 22.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 12. Idézi: Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. (Ford.: R. Szilágyi Éva) Budapest, 1990. 49. A császári pár gyermekei az előző évekhez hasonlóan a nyár jelentős részét Ischlben töltötték. *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4 évf. 235. sz. 1867. október 12. 940. Ferenc József a salzburgi találkozót követően egyedül tért vissza Ischlbe gyermekeikhez, felesége távolmaradását ismételtelen negatív kritikák kísérték: „Igazán kedves, aranyos teremtesek, olyan jó, nyájas gyermekek, mintha csak apjuk volna.” Therese zu Fürstenberg levele [hűgának, Louise-nak?] (Ischl, 1867. augusztus 23.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 90.

egyre nagyobb méreteket öltő kolerajárvány elől⁶⁰ néhány nap után testvéreivel (és kíséretükkel) schaffhauseni tartózkodásra kényszerültek. A (rajnai) vízesés és környékének természeti adottságai, valamint a természetközeli miliő nyújtotta – lelkialkatának kedvező(bb) – feltételek ezúttal is jelentős (megnyugtató) hatást gyakoroltak Erzsébetre, amihez a húgaival egymás társaságában töltött, szertartásosság nélküli felhőtlen együttlétek is hozzájárulhattak, ellentétben az udvari élet követelte feszes, szertartások által abszolút mértékben eluralt életmóddal. Ennek pozitív hatásairól Eötvösnek írt levelében is beszámolt: „...szenvedő állapotban lévén a lefolyt hónapokban, nem voltam képes eszes dolgokkal foglalkozni. Eléggé nyugtalan nyaram volt, a fárasztó salzburgi napok után végtelen jól esett svájczbani hosszabb tartózkodásom, hol két kedvenc nővérem körében a gyönyörű Rajna-esés partján kellemes időt töltöttem.”⁶¹ Eközben rosszulleteinek állandósulása mind egyértelművé tette (áldott) állapotát,⁶² ami életvitelének visszafogottságában is megnyilvánult: „Eddig nagyon restül éltünk, sohasem sétáltunk, legfeljebb este, vacsora után a kertben, mely akkor tele idegenekkel; kivált sok angol van itt...”⁶³ Ferenc József – ennek ismeretében, engedve Erzsébet kérésének – Schaffhausenbe utazott, és együtt tértek vissza Münchenen keresztül Bécsbe.⁶⁴

Az előzetesen elfogadott programtervezetekben – a koronázási esküben előírt rendszeres magyarországi jelenlét „fogantatására”⁶⁵ – az uralkodópár hosszabb gödöllői tartózkodást irányzott elő az őszi szezon kezdetétől, ezért a megkezdett, az új tulajdonosi igények

⁶⁰ Augusztusban Eötvös is Svájcban tartózkodott – egészségét helyreállítandó gyógyfürdő-kúrán –, azonban a kitörő járvány hazatérésre készítette, ahogyan erről Erzsébetnek írt (későbbi) levelében is beszámolt: „Épen midőn a Svájzot elhagyni készültem, olvastam a lapokban Felsőged megérkezését és pedig aggodalommal, mert a betegség esetek, melyek épen akkor Zürichben előfordultak és az újságok zaja csaknem merényletként tünteti fel, hogy Felsőged akkor megy oda, mikor a turisták serege rémülten szétszalad.” Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, 1867. november 6.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 31. (ktsz.: 49.)

⁶¹ Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 28–29. (ktsz.: 48.)

⁶² Erzsébet terhességének korai periódusában a helyzetével „járó” kellemetlenségeket nagymértékben fokozhatták a kortársak által is sokat bírált, rendkívül szoros fűzőviselést követő allűrjei is. Hamann: *Erzsébet*, 115.; Corti: *Erzsébet*, 157.; Cars: *Sisi*, 219.

⁶³ Erzsébet levele Rudolfnak (Zürich, 1867. szeptember 1.). ÖStA HHStA, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 57.

⁶⁴ Az uralkodó Bécsből szeptember 10-én (Lindaun keresztül) utazott Münchenbe, s útját tovább folytatva szeptember 12-én érkezett Schaffhausenbe. *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántávíratok.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 151. sz. 1867. szeptember 12. 1709.; *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántávíratok.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 152. sz. 1867. szeptember 13. 1867. szeptember 13-án Ferenc József és Erzsébet Máriával együtt utaztak Münchenbe, majd az uralkodó 14-én tovább indult Ischlbe. *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántávíratok.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 153. sz. 1867. szeptember 14. 1732.; *Nemhivatalos Rész. (Rövid Hírek.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 155. sz. 1867. szeptember 17. 1763. Felháborodást keltett a bajor uralkodónak, II. Lajos Erzsébet húgával, Zsófiával tanúsított viselkedése, mivel tervezett házasságkötésüket egyre halogatta, lásd erről: Corti: *Erzsébet*, 158.; Cars: *Sisi*, 220.

⁶⁵ Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 168. Az előzmények összegzéséhez, valamint a gödöllői koronauradalom igazgatásához lásd: Farkas József: *A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején*. Levéltári Közlemények, 74. évf. (2003) 1-2. sz. 21–38.

kielégítését szolgáló átalakítási⁶⁶ és felújítási munkálatokat⁶⁷ törekedtek szeptember elejére befejezni.⁶⁸ „A gödöllői kastély teljes átalakításán igen erélyesen dolgoznak; munkálatokat Kirschner udvari építész vezeti,⁶⁹ ki annyival is inkább siet mindennel készen lenni három hét leforgása alatt, minthogy akkor a Fels. királyi pár huzamosabb ideig szándékozik itt tartózkodni.”⁷⁰ A sajtóban közétett tudósítások (tévesen) az uralkodópár közelgő magyarországi látogatását vetítették előre.⁷¹ A kommunikékben megjelent „várakozásokkal” ellentétben jóval később, csupán Ferenc József néhány napig tartó november végi időzésére került sor.⁷²

Korábbi terheiségeivel⁷³ s a hagyományosan jellemzően megkívánt diszkrécióval ellentétben, már Erzsébet várandósságának korai szakaszában,⁷⁴ szeptemberben mintegy „félhivatalos” jelleggel nyilvánosságra hozták ennek (örvendetes) tényét, hogy indokolni lehessen

⁶⁶ Erzsébet négy teremből álló magánlakosztálya szintén a kastély első U alakú teremsorának déli fekvésű egységében (Ferenczy Ida tanácsadói közreműködésével) került kialakításra, melyhez egy – közvetlen lépcsőkapcsolattal rendelkező – három teremből álló földszinti egység is tartozott, kiegészülve a déli kertre néző (az uralkodó felesége szükségeiteinek megfelelően) újonnan épített verandával. Rudolf számára 1867-ben az Erzsébet rezidenciájához szervesen kapcsolódó sarokszobákat rendezték be, közös szalonhasználatot biztosítva (a szomszédos teremsorban „lakást” kapott) nővérel, Gizellával. Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 170–171.; Ripka: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, 11–13.

⁶⁷ A koronázást megelőzően május 13-án az uralkodópár látogatást tett a kastélyban, megismerve a folyó építkezéseket. (A rendelkezésünkre álló források arra engednek következtetni, hogy ellentétben a Corti által lejegyzettekkel, mely megállapítást rendszerint a kortárs szerzők is átvettek, Erzsébet ekkor járt először a kastélyban.) Ripka: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, 10.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 20. sz. 1867. május 19. 474.; Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1867. május 15.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. ff. 49-50. Vö.: Corti: *Erzsébet*, 138–139.

⁶⁸ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 34. sz. 1867. augusztus 25. 809.; *Budapesti hírvivő*. (Vegyes hírek.) Családi Kör, 8. évf. 38. sz. 1867. szeptember 22. 908.

⁶⁹ Erről bővebben: Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 47–48. Gödöllői munkásságát – elsősorban politikai okokból – számos kifogás, kritika érte, nemzetietlennek ítélve idegen (német) munkások alkalmazását stb. Lásd erről: R. V.: *Gödöllő, jul. 19*. Vidék. Fővárosi Lapok, 4. évf. 168. sz. 1867. július 24. 672.

⁷⁰ *Nemhivatalos Rész*. (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 129. sz. 1867. augusztus 15. 1429. (Átvétel a Vasárnapi Ujságból.)

⁷¹ „A királyt és királynét már a legközelebbi napokban várják Gödöllőre, minek bizonyosságul azt idézik, hogy az udvari pincze- s konyhai fölszereléseket s az udvari fogatokat egyre másra szállítják le Bécsből”. *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 39. sz. 1867. szeptember 29. 929.

⁷² Több helyütt tévesen szerepel, hogy Erzsébet is Ferenc Józseffel tartott. Vö.: 223.; Szabó Margit: „...gödöllői lakos vagyok...”. *Erzsébet királyné a kastélyban*. [Gödöllő, 2002.] 20.

⁷³ Második várandóssága esetében ennek nyilvánosságra hozatala vélhetően jelentősen kitolódott. Erzsébet szülése előtt három hónappal állapota még ismeretlen lehetett a magyar alattvalók előtt, erre enged következtetni a hercegprímás, Scitovszky Jánosnak az esztergomi bazilika felszentelésének részleteivel foglalkozó, 1856. április 10-ei bizottsági ülésen elhangzott beszámolója is. Ebben jelezte, hogy bécsi utazása idején az uralkodóval folytatott megbeszélés során Ferenc József kijelentette, ő maga személyesen kíván részt venni az eseményen, s egyúttal azt is tudomására hozta, hogy (a bizottság kérésének ellenére) Erzsébet várható szülése, majd lábadozása miatt az utazásra előreláthatólag nem kísérheti el. Cséfalvay Pál: *Az esztergomi bazilika felszentelési szertartásának előkészületei és az ünnep*. In: Beke Margit (szerk.): *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III*. Emlékkönyv az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulója alkalmából. Budapest, 2006. 79.

⁷⁴ Feltehetően terheiségeinek 8–12. hetében, mivel a fogantatás ideje a szülés időpontjának ismeretében július második felére tehető.

távolmaradását az 1867. októberi párizsi legfelsőbb látogatástól.⁷⁵ Késői gyermekvállalásuk „szabálytalansága” – valamelyest ellentmondva a korabeli társadalmi normáknak⁷⁶ – sokakban meglepetést, esetenként megütközést kelt(het)ett, ahogyan ezt az Andrássy-családnál szolgáló angol nevelőnő (később papírra vetett) sorai is sejtetni engedik, összegezve a társasági szöbeszédet: „Az is olyan furcsa, hogy csaknem tizenegy év [helyesebben kilenc – V. E. V.] után ismét gyereket vár.”⁷⁷ Levele folytatásában – franciául – a házastársi elhidegülés feltételezett okaira is utalást tett,⁷⁸ pest-budai értesüléseire hagyatkozva: „Azt beszélük, hogy a pár már régóta haragban volt egy színésznő okán,⁷⁹ aki miatt a császár elveszítette a fejét...”⁸⁰

Ferenc Józsefnek október 23. és november 5. között zajló (egyébiránt rendkívül megterhelő napirendet „követelő”) párizsi látogatásán⁸¹ népes kíséretében – az utazást megelőző

⁷⁵ Corti: *Erzsébet*, 159. Az uralkodó elutazását megelőzően október 20-án – feltehetően fokozódó rosszullétei következtében – Erzsébet nem tudott részt venni a Schwarzenberg-emlékmű leleplezésén sem. „Mivel a Császárné Ő Felsége akadályoztatva volt megjelenni, a többi udvari hölgyek is távol maradtak.” *Nemhivatalos Rész. (Bécsi Tudositás.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 187. sz. 1867. október 24. 2155.

⁷⁶ Az általános – születésszabályozásra irányuló – gyakorlat a kívánt utódok megszületését követően a házaselet szüneteltetését jelentette, és a házasfelek közötti érintkezés egészen más terekre „korlátozódott”.

⁷⁷ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek (Buda, 1868. március 24.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 275. (Nr. 83). Erzsébet 1860-as évek elején jelentkező betegségeinek feltehetően nőgyógyászati hatásuk is volt, ami hosszú időn át akadályozta újabb gyermekvállalási szándékuknak. Erre Erzsébet unokahúgának (bizonytalan autenticitású) emlékiratai is burkoltan – mese formájában – utalást tesznek: „Élt egyszer egy szegény királyné. Egy királyhoz ment férjhez, ki két ország felett uralkodott. Volt egy kis fiúk, de ők szerettek volna még egyet, hogy a másik országnak is legyen trónutódja. Gyönyörű ország volt ez, hegyekben, erdőkben gazdag, regényes, nemesszivű néppel. A gyermek csak nem jelentkezett, a fiatal királyné egyedül bolyongott...” Wallersee: *Múltam*, 30.

⁷⁸ Feltehetően az Erzsébetben Ferenc József esetleges hűtlenségéből fakadó (egyés feltételezések szerint nemi) betegséget kiváltó, súlyos testi és lelki megrázkódtatás eredményezte, hogy Erzsébet hosszú időn át kerülte az uralkodó közeledését, ahogyan arra – fia nemi életét felnőtként is „felügyelő” – Zsófia főhercegné feljegyzése is következtetni enged: „S egy szó [...] szinte biztosan meggyőzött róla, hogy Sisi végre újból eggyé lett vele.” Zsófia főherceggasszony naplóbejegyzése (1865. április 22.) AT-ÖStA/HHStA, Habsburg-Lothringisches Haus Archiv, Nachlaß der Erzherzogin Sophie; Tagebuch. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 176.; Unterreiner, Katrin: *Sisi – Kaiserin Elisabeth von Österreich. Ein biografisches Porträt*. Wien, 2010. 42. Unterreiner az udvari gyógyszerészár receptkönyvi bejegyzései alapján – az uralkodón alkalmazott gyógyszeres kezelések részleges ismeretében – gonorrhoea fertőzöttséget feltételez Ferenc József (illetőleg Erzsébet) esetében.

⁷⁹ Erzsébet unokahúgának az uralkodópár házaseletére vonatkozó intim megfigyeléseit, illetve az e kérdéshez kötődő udvari szöbeszédet is rögzítő, bizonytalan hitelességű visszaemlékezésében Erzsébet előtt is ismertté vált más (talán korábbi) esetről tesz említést a házasság válságba kerülésének okaként: „Amikor pedig felfedezte férje viszonyát egy lengyel grófnővel, szerelme olyan megrázkódtatást szenvedett, amit sohasem hevert ki többé.” Wallersee: *Múltam*, 92. (Erről bővebben: Hamann, Brigitte: *Kedves Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. [Ford.: Kajtár Mária]. Budapest, 2000. 15–19.; „*Ferenc József szeretője voltam.*” Anna Nahowski titkos naplója. [Ford.: Tandori Dezső] S. a. r. Saathen, Friedrich. Budapest, 1997.; Weissensteiner: „*Nagyon vágyódom utánad*”, 203–258.)

⁸⁰ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek (Buda, 1868. március 24.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 275.

⁸¹ The Travels of Kaiser Franz Joseph I. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/kaiser.htm> (letöltés ideje: 2015. július 29.); Bled: *François-Joseph*, 1987. 376–380.; Metternich, Pauline: „*Je ne suis*

egyeztetések során jelzett okok miatt⁸² – nélkülöznie kellett felesége jelenlétét.⁸³ Távolmaradásának „mentsége” a magyar nyelvű sajtóban sem maradt reflektálatlanul:⁸⁴ „A királyné ő Felségéről igen örvendetes családi hír kering a lapokban. A királyné e körülmény folytán feleséges férjét nem is fogja kisérni Párizsba. A felségek Gödöllőre érkezét e hó közepére várják.”⁸⁵

Az uralkodó felszabadultan s elégedetten számolt be Erzsébetnek⁸⁶ a francia fővárosban szerzett – előzetes várakozásain jelentősen túlmutató pozitív – benyomásairól,⁸⁷ egyúttal kifejezve (várandós felesége) iránt érzett érzelmeit és vonzódását: „Általában nagyon jól mulatok és mégis végtelenül vágyódom haza hozzátok, egyetlen, igazi boldogságom.”⁸⁸ Ferenc József előző levelében is hasonló elragadtatás/vágyódás jelenik meg otthon maradt családjá (elsősorban Erzsébet) irányában: „A kis Napoleon nagyon okos, de nagyon pöttöm fiúcska. [...] Mi mégis csak különbbel szolgálhatunk.⁸⁹ Hölgyecskét [értsd: félvilági nőt] nagyon sokat láttam, köztük igen csinosakat. De én csak rád gondolok, angyalom, e felől nyugodt lehetsz...”⁹⁰

pas jolie, je suis pire” Souvenirs 1859–1871. Paris, 2008. 155–169.; AT-OeStA/HHStA OMeA NZA Kart. 334. 1867-XV-263.

⁸² Erről írásban Erzsébet maga is tájékoztatta Eugéniát, a protokolláris kötelezettségeknek megfelelően sajnálatát fejezve ki, amiért kénytelen távol maradni az utazástól, s nem viszonzhatja a salzburgi látogatást. Corti: *Erzsébet*, 159. (Anyjának írt soraiban viszont – felfedve önmagát – örömeinek ad[hat]ott hangot párizsi hivatalos útja elmaradásáért.)

⁸³ Erzsébet ily módon elkerülhette az érintkezést a párizsi osztrák követ feleségével, az általa éppen séggel felfokozott közéleti aktivitása miatt rendkívül ellenszenvesnek tartott Pauline von Metternichel. Hamann: *Erzsébet*, 276–277.

⁸⁴ E körülményre a *The Times* párizsi tudósítója is utalást tett tárcájában: „Csupán az a sajnos, hogy nem kísértetett el a Császárné által; azonban ez utóbbinak gyöngé egészségi helyzete elegendő okot szolgáltat távollétre.” *Nemhivatalos Rész. (Király Ó Felsége utazása.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 192. sz. 1867. október 30. 2217.

⁸⁵ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 40. sz. 1867. október 6. 954.

⁸⁶ Ferenc József levele Erzsébetnek ([Palais d’]Elysée [Párizs], 1867. október 24.). Közli: Nostitz-Rieneck, von Georg (Hrsg.): *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898*. Wien–München, 1966. 1. Bd. 68–69.

⁸⁷ Erzsébet – szokásához híven – emellett a sajtóból is igyekezett tájékozódni az uralkodó párizsi tartózkodásáról, aki – a kiegyezéssel megvalósult politikai változások következtében – a vártnál kedvezőbb fogadtatásban részesült. Erzsébet a Monarchia külpolitikai elszigeteltségének oldódása felletti megelégedéséről is vall Eötvösnek írott soraiban: „Örömmel olvasom most az ujságokat s követem távolról a császár oly sikerült párisi utazását. Ki hitte volna még egy évvel ezelőtt, hogy ismét így fogunk állni, kivált külföldön.” Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 29–30. (ktsz.: 48.)

⁸⁸ Ferenc József levele Erzsébetnek (Palais d’Elysée [Párizs], 1867. október 31.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 159.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 75.

⁸⁹ Az uralkodó párizsi útjáról hozott meglepetésként Rudolfot francia hadsereget bemutató képsorozattal és egy mellvérttel ajándékozta meg. Hamann: *Rudolf*, 49.; *Külföld*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 257. sz. 1867. november 8. 1028.

⁹⁰ Ferenc József levele Erzsébetnek (Palais d’Elysée [Párizs], 1867. október 30.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 159.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 75.

Második trimeszter

Az uralkodó párizsi távolléte idején Erzsébet – korábbi szándékai ellenére – Schönbrunnban tartózkodott,⁹¹ ahogyan arról Eötvöshöz írott levelében is beszámolt, sejtetni engedve részint csalódottságát előzetes tervei módosulása miatt, ugyanakkor kilátásba helyezve (előírányzott) következő évi hosszabb magyarországi tartózkodását: „Most már három hete, hogy itt vagyok, hol az ősz utolsó szép napjait élvezem, de mennyivel jobban szerettem volna ezt Gödöllőn tehetni, mi eleinte tervünk volt, de a körülmények folytán ráhatároztam magamat, csak néhány hónap múlva szerettem hazánkba visszatérni. Mennyire örülök e perczre, nem szükséges mondanom, nekem úgysis már valódi örökségnek tetszik, mióta utolsósor voltam ott.”⁹² Erzsébet e tervezett, kivételes jellegű budai, illetve gödöllői jelenlétéhez kötődő magyarországi felfokozott várakozásoknak Eötvös is hangot adott november 6-án kelt válaszában: „Ha Felséged valamely érzésből biztosan tudhatja, hogy abban ezerek osztoznak, ez a sajnálkozás a felett, hogy az ősz szép napjait nem töltheti hazánkban. Egyetlen vigasztalásunk a remény, melylyel a jövő tavasznak elébe nézünk s mely egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között.”⁹³

Ferenc József visszatérve Bécsbe meglegedettségének adott hangot anyjának írt, november 20-án kelt levelében: „...Istennek hála, Sisi egészen jól van, és már érezni véli a gyermekét. Nagyon kíméli magát, így minden estét a legboldogabb családi körben töltünk otthon a gyerekekkel.”⁹⁴ Az uralkodó néhány heti – munkával jelentősen terhelt – bécsi tartózkodás után a magyar politikussokkal zajló egyeztetések folytatására végül november 26-án reggel érkezett Pestre, erről Erzsébetnek írt levelében is beszámolt: „Az utam rendben lezajlott, valóban jól aludtam és már fél 6-kor a pesti pályaudvaron voltunk, ahol is Wenkheim, Fritz Liechtenstein, mindkét polgármester várakozott rám. Azonnal felhajtattam a várba, reggeliztem, átöltöztem, dolgoztam s egy keveset a kertben sétáltam.”⁹⁵ A tárgyalásokat követő december eleji elutazása ismételten alkalmat adott Erzsébet másállapotának immár hivatalos megerősítésére, egyúttal közölve a társasági „szóbeszédet” is, mely szerint az uralkodó felesége negyedik gyermekét Budán tervezi világra hozni, ahogyan erről a *Családi Kör* december 8-ai száma is tudósított: „A király ő Felsége Budáról szombatn este ismét Bécsbe utazott. Az Uralkodó-házra váró örvendetes családi eseményt a hivatalos lapok is megerősítik s másrésről az hirlík, hogy ez eseményt a királyné a budai kir. palotában fogja bevárni.”⁹⁶

⁹¹ Ebben vélhetően szerepet játszott az, hogy Ferenc József távollétében fokozott jelentősége volt felesége bécsi jelenlétének, tekintettel a korábban egyre erőteljesebben megnyilvánuló alattvalói elvárásokra, melyek mintegy paritást követeltek. Ezt egyébiránt Erzsébet 1867. évi hosszabb távollétei is indokolhatták. Hivatalos lapértésülés szerint Erzsébet október 10-én, az uralkodó ezzel szemben egy nappal később, 11-én érkezett vissza Ischlból Schönbrunnba. *Nemhivatalos Rész.* Budapesti Közlöny, 1. évf. 177. sz. 1867. október 12. 2031.; *Nemhivatalos Rész.* Budapesti Közlöny, 1. évf. 178. sz. 1867. október 13. 2043.

⁹² Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 29. (ktsz.: 48.)

⁹³ Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, 1867. nov[ember] 6.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 34. (ktsz.: 49.)

⁹⁴ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnének ([Schönbrunn], 1867. november 20.). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 67.

⁹⁵ Ferenc József levele Erzsébetnek (Buda, 1867. november 27.). Idézi: Frisnyák Zsuzsa: *Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből.* Budapest, 2000. 89.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 80.

⁹⁶ *Budapesti hírvivő.* Családi Kör, 8. évf. 49. sz. 1867. december 8. 1169.

Az uralkodó háziiorvosa, Josef Wilhelm Freiherr von Löschner megkeresésére Balassa Jánost bízták meg a születendő gyermek dajkájának kiválasztásával,⁹⁷ az alkalmazás főbb kritériumairól decemberi leveléből értesülhetünk: „A dajkának mindenek előtt olyanak kell lenni, ki febr[uár] hó vége felé, vagy Marczius elejével fogja megszülni gyermekét; a ki továbbá 20-23 éves, férjezett, 1-2 gyermeknek anyja, egészséges, erős testalkatu, kellemes külsejű, jó indulatu, erkölcsös életű, értelmes, tisztaságot követő, erkölcsös családbeli, fedhetlen házasságban élő, és kinek férje, mindkét részbeli rokonsága mentes minden nemű kórhamlástól. Nem szükség tisztelt Barátom erányában megemlítenem, mennyire áll becsületbeli érdekünkben, miszerint a felséges fejedelem Asszony hazánk eránt nyilvánuló e részbeni kegyteljes bizalmának is teljes mértékben meglegyen felelve, valamint azt lesz szükség felhoznom, hogy az e célra netán megkívántató kiadások kérdés tárgyát nem képezhetik.”⁹⁸ Balassa közvetkező levelében az uralkodópár további igényeire, illetőleg a döntést esetlegesen befolyásoló egyéb szempontokra is rávilágított: „Sem a vallás, sem a polgári állás nem képez kikötéseket, – csak a többi kellékeknek legyen az illető körül megfelelő. – Kérem ennél fogva legyen szives engem körülményesebben tudósítani a kiszemelt egyénnek mivoltáról, tekintve korát, előre ment szülését vagy szüleit, testalkata és külleme mivoltát, férje és család beliinek egészségi állását ’s azt; – valamint természetesen azon körülményt is, hogy az illető egyén és rokonsága hajlandók e teljes odaadással a kérdéses hivatást elvállalni.”⁹⁹

Erzsébet korábbi várandóságai idején már a fokozott fűzőhasználat nehézséget jelentett, mellyel szemérmességéből fakadóan a korabeli elvárásokat is követve hosszú időn keresztül palástolható volt másállapota: „Igen megnyugtat, hogy Sisi most olyan okos és lelkiismeretes lett, már ami a fűzőket és a szűk ruhákat illeti, amelyek nekem is mindig aggodalmat és gondot okoztak: magam is úgy hiszem, hogy ez feltétlenül kihatással van az ember kedélyállapotára, mert ha kényelmetlenül érzi magát, és ha valami örökké zsenírozza, csakugyan rosszkedvű lesz”¹⁰⁰ – értesítette már akkoriban a ruházatot illetően bekövetkezett változásokról Ludovika hercegnő Zsófia főhercegnőt 1857. december 31-én írt levelében. A második trimeszter végére (1868 januárjára) mindazonáltal anyósa naplóbejegyzése arra enged következtetni, hogy ekkorra már változtatott korábbi sokat bíralt öltözködési és fűzőviselési szokásain is, láttatni engedve állapotát: „...mivel meglátogatom [Erzsébetet a lakosztályában – V. E. V.]. Már eléggé látszódik rajta, és csodálkozom, hogy a gyermekek nem furcsállják ezt. Rudolf hál’ Istennek nagyon jól érzi magát.”¹⁰¹ Feltehetően állapotossága állt annak háttérben is, hogy sógora, Miksa 1868. januári 18-ai (bécsi) temetésén sem vett részt.¹⁰²

⁹⁷ A korábbi döntéseik, illetve igényeik ismertetéséhez lásd: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 46–50.

⁹⁸ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1867. dec[ember] 29.). Semmelweis Orvostörténeti Múzeum (a továbbiakban: SOM); XI. Történeti Dokumentációs Gyűjtemény, 1. Írott emlékek, kéziratok (a továbbiakban: XI/1.) SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.1. [f. 2.]

⁹⁹ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1868. jan[uár] 26.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.2. [f. 1.]

¹⁰⁰ Ludovika hercegnő levele Zsófia főhercegnének (München, 1857. december 31.). Bayerische Staatsbibliothek, München (BStB); Handschriftensammlung (HsS) Nachlaß Richard Sexau (Nl. Richard Sexau). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 115.

¹⁰¹ Zsófia főhercegné levele húgának, Ludovika hercegnőnek ([Bécs], 1868. január). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 68.

¹⁰² Herre: *Ferenc József*, 261–262.

Harmadik trimeszter

Erzsébet 1868. év eleji magyarországi utazásának, illetve várható budai szülésének terve szóbeszéd tárgya volt, noha sokan kételkedtek annak hitelességében: „Azt beszélük, hogy szerdán ideérkezik az udvar, de nem hiszem, hogy a császárné sokáig marad majd. Nem tudjuk itt fog-e szülni, vagy Bécsben, szerinte a szülésre a jövő hónapban kerül sor.”¹⁰³ Erzsébet – hosszas egyeztetéseket és előkészületeket követően – végül 1868. február 5-én különvonattal (a szerelvény mozgását/rázkódást tompítandó egy számára készített, különleges rugózást biztosító nyugágyon)¹⁰⁴ utazott Ferenc József kíséretében Budára;¹⁰⁵ ennek részleteit korábban – elsősorban a várható negatív visszhangoktól tartva – titoktartás övezte, találgatások sora kísérte: „Hogy a császár előtt ez az általános nemtetszés nem titok, hogy az ügyvel kapcsolatban a legbizalmasabb ciszlajtán miniszterek ellenzik ezt a döntést, s hogy ő maga /ti. a császár/ sem ért egyet valójában felséges felesége elhatározásával, és hogy mindezek ellenére nem tudott neki ellentmondani, ehhez kétség sem fér azok számára, akik valamelyest is ismerik a császár szelíd természetét, mint ahogy ahhoz sem, hogy legfőbb tanácsosai körültekintőek, Erzsébet császárné pedig szeszélyes és makacs, akinek szellemére – úgy tűnik – különleges hatást tett felolvasónője, Ferenczi kisasszony, aki tiszta magyar és nemesi családból származik. Ezért elég sokat beszélnek hivatalos körökben arról, hogy báró Beust úgy érezte, az utolsó pillanatban még előadja Ófelségének, Ferenc Józsefnek a budai utazás összes buktatóját. Mire az uralkodó kissé dühösen így felelt: »Hát akkor menjen így felelt: «¹⁰⁶ – tájékoztatott Luis López de la Torre Ayllon bécsi spanyol követ 1868. február 7-én kelt jelentésében.

Erzsébet korábbi terhességeihez hasonlóan a külső megjelenésére újfent kiemelt figyelmet fordított,¹⁰⁷ az indóházi fogadtatásán viselt (nappali) öltözete ezúttal is magyaros utalásokkal bírt, az uralkodó ruházatához hasonlóan: „Királyné Ő Felsége a megérkezésakor fekete

¹⁰³ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1868. február 2.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 257. A hivatalos lap az utazást megelőzően erősítette meg a korábbi híreszteléseket: „Király Ő Felsége rövid itt időzés után ismét visszautazik Bécsbe, míg Királyné Ő Felsége Budán várna meg lebetegedését.” *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 28. sz. 1868. február 4. 327.

¹⁰⁴ A bútordarab később a budai palotában kialakított királynéi dolgozószobában került elhelyezésre, majd az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum 1908-as megnyitását követően a Krisztina városi szárnyban működő kiállítás enteriőrjében szerepelt. „Kissé odább ezüstszerű, virágokkal beszótt szövettel bevont s puha rugókon álló nyugágy, a melynek támlája is enged a rajta nyugvó mozdulatainak. Ezen a nyugágyon utazott le Bécsből vasuton a királyné 1868 kora tavaszán Budára, midőn Mária Valéria főhercegnővel áldott állapotban volt s ezen pihent azontúl is még igen sokszor. Mellette az ablakmélyedésben egy háromlábú kosárasztalka...” Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 77.

¹⁰⁵ Erzsébet kíséretében – bécsi udvartartásából – Magyarországra érkezett főudvarmestere és főudvarmesternője, a Königsberg házaspár és Thurn-Taxis hercegné. Az indóházi fogadtatáson a kormány képviselőiben Wenckheim Béla és Eötvös József jelentek meg Liechtenstein herceg (katonai főparancsnok), valamint a testvérvárosok polgármestereinek társaságában. *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 30. sz. 1868. február 6. [345.]

¹⁰⁶ Luis López de la Torre Ayllon bécsi spanyol követ jelentése ([Bécs], 1868. február 7.). Közli: Anderle Ádám (szerk.): *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868*. Szeged, 2002. 209.

¹⁰⁷ Erről bővebben: F. Dózsa Katalin: I. Ferenc József és Erzsébet a magyarok királynéja. In: *A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk. Fónagy Zoltán. Budapest, 2018. 160–165.; Vér Eszter Virág: „...Elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzek ki...” Adalékok Erzsébet császárné öltözködési szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. Dózsa Katalin – Sztalmári Judit Anna – Vér Eszter Virág. Budapest, 2016. 71–90.

moire ruhát viselt, barna prémű fekete bársony-köpenyvel s laposdad fekete bársony magyar kalappal, mely szintén barna prémes. Igen jó színben volt, s szívélyes mosolylyal fogadá az üdvözlést. A királyné lebetegedését april hó első felében várják. Megemlítjük egyúttal, hogy Királyné Ő Felsége e napokban kilenc magyar lapot rendelt meg.¹⁰⁸ Király Ő Felsége huszár ezredének egyenruhájában érkezett Budapestre.¹⁰⁹ Ferenc József február 9-én tért vissza Bécsbe, az elutazását megelőző napon udvari ebéden fogadta a kormány tagjait és a főbb udvari méltóságokat, melyen Erzsébet – feltehetően előrehaladott állapotára való hivatkozással – már nem vett részt.¹¹⁰ Az uralkodó elutazásával Erzsébet ismét nagyobb figyelemmel fordult Bécsben várakozó gyermekei felé, s budai tartózkodásának kezdetéről a betegeskedő Rudolfnak is beszámolt: „Nagyon örültem kedves levelednek, s mivel a tied az első volt, neked hamarabb válaszolok is mint Gizelának. Bizonyosan nagyon örültél a Papát viszont látni. Bárcsak veletek ide jöhetne ismét. Az idő még mindig kellemes, nincsen hideg, s miután a köhögésem csaknem elmúlt, naponként kétszer is sétálok. Gizela azt írja, hogy a lábada még mindig fáj; ez igen soká tart már; végre még utaznod is kell topányok nélkül.”¹¹¹

A szülés helyszínének bizonyossá válása Jókai Mórt is Erzsébet döntésének üdvözlésére serkentette,¹¹² vezércikkben elemezve ennek esetleges pozitív következményeit, „laudációja” a későbbi Erzsébet-kultusz számos alapelemét sok utóbb idézett panelét tartalmazta az udvari környezet rosszállása ellenére Magyarországon örömmel időző uralkodónéról: „Miniszterek, országnagyok, diplomata és hadvezérek mind abban a hitben élnek, hogy Magyarországot örökösen őrizni kell, tetterejét korlátozni, kifejlődését nem segíteni; lelkesedését gyanuval kísérni; – a királyné az ellenkezőjét hiszi annak; ő megnyugvást jó keresni Magyarországra, s Magyarország szívében hajtja le fejét. Láttuk mi Magyarország királynéját fényesebb napokon is, olvastuk szavait s elhittük azoknak, kik e szavakat közlő hallották, hogy azok mély érzéssel voltak mondva. Ámde azok szertartásos napok voltak, megjelenés, beszéd, ünnepélyhez alkalmazott, formszerű tény volt. Most nő, az anya jön Budára; nem híva, nem küldve, hanem egy benső sugallattól vezetve, hogy itt várja be azon napot, mely megszentelt napja egy nő életének. E napnak titka mindég Isten kezében van, s e napon ohajt minden nő legközelebb lenni Istenéhez. – A magyar királynő Budára jött e napot bevárni. A hol egy királyi anya fekhelyének legbiztosabb alapja van; bizonyára a trónnak is ott van a legszilárdabb fundamentuma. Egy suttogásunk se nyugtalanítsa az elsőnek ünnepélyes csendjét, mely az utóbbi netán fenyegető viharokról beszélne. Mondjuk, hogy mi békés esztendőt várunk, remélünk, azon munkálkodunk, s beszéljünk csupán arról, mi lehetne ezen nyugalom idején, ha a kormányférfiak, állambölcsek és hadvezérek olyan helyesen látó politikusok volnának mint a királyné? Ha Magyarország érdekeit az állambölcsek is így összeforrvá látnák a trón érdekeivel, – ha a királyi pár legbölcsebb belátása után elfoglalná Magyarországot és annak fővárosa azt a helyet az államok és fővárosok között, mely őket megilleti? Egy királyi Magyarország egy királyi fővárossal!”¹¹³

¹⁰⁸ Erzsébet korábbi lapelőfizetéseire lásd: Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest, 2018. 163–164.

¹⁰⁹ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 31. sz. 1868. február 7. 123.

¹¹⁰ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 34. sz. 1868. február 11. 397.

¹¹¹ Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1868. febr.[uár] 11.) AT-ÖStA/HHStA Hausarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 58.

¹¹² Jókai lojalitásfordulatához, illetőleg a kultuszépítésben betöltött szerepéhez lásd: Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...” *Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához*. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.

¹¹³ Jókai Mór: *A magyar királyné Budán*. (Pest, február 10.) A Hon, 6. évf. 34. sz. 1868. február 11. [1.]

Ferenc József a báli szezonban ismét Erzsébet vizitálását tervezte, mindössze két napig tartó – magánjellegű – tartózkodást követően utazott volna Bécsbe az udvari bál megnyitására.¹¹⁴ A látogatás végül ismeretlen okokból meghiúsult,¹¹⁵ későbbre halasztották ennek következtében a pesti polgárbált is, mivel az uralkodó ismételten megjelenését ígerte.¹¹⁶ A programot kísérő negatív kommentárokat, illetőleg az udvari társadalom elitélő véleményét¹¹⁷ Corti is felelevenítette biográfiájában: „Február 18-án tartják meg az udvari bált Erzsébet nélkül, mindenki azt mondja, hogy csak a folyton akadékoskodó »elem« [értsd: császárné] távollétének tulajdonítható, hogy a bált egyáltalán megtartották.”¹¹⁸ Az uralkodópár gyermekei ellenben a várakozásoknak megfelelően február 15-én megérkeztek Pest-Budára,¹¹⁹ amiről a sajtó is tájékoztatott: „Királyné Ő Felsége maga is sietett szombat d. u. fél öt óraker megérkezett gyermekei elé. Külön személyvonaton jöttek, Latour ezredes, gr. Pálffy kapitány és számos udvari személyzet kíséretében. A Trónörökös pörge kalapot, bundához hasonló téli öltönyt viselt. Az indóházban és utcákon levő nép szívélyesen megéljenze.”¹²⁰ Erzsébet előrehaladott állapota ellenére február 18-án látogatást tett az angol kisasszonyok zárdájában,¹²¹ illetve audiencián fogadta – a számára különleges díszkiadásban készített, magyar nyelvű imakönyvet ünnepelesen átadó – Orczy Tekla bárónőt,¹²² később Oldal József regényíró is hasonló elismerésben részesült.¹²³ Az uralkodó hosszas várakozást követően 24-én reggel „csatlakozott” családjához,¹²⁴ este a „paritást” demonstrálva megjelent a polgári bálon.¹²⁵ Ferenc József magyarországi tartózkodása idején a kormányzati teendői mellett kedvelt időtöltéseinek is teret engedett: rendszeresen vadászott (főként a Gödöllő környéki erdőkben), ellátogatott színházi előadásokra, valamint reprezentációs kötelezettségei rész-

¹¹⁴ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 38. sz. 1868. február 15. [441.]; *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 38. sz. 1868. február 15. 151.

¹¹⁵ Az uralkodó végül február 23-án este indulva Bécsből másnap reggel érkezett Pest-Budára. AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 46. sz. 1868. február 25. [541.]

¹¹⁶ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 39. sz. 1868. február 16. 155.; Ferenc József február 24-én valóban részt vett a Redout-ban rendezett Polgárbálon, lásd: *A polgárbál.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 47. sz. 1868. február 26. 187.

¹¹⁷ Therese zu Fürstenberg levele testvérének, Gabriellának ([Bécs], 1868. február). Idézi: Corti, Egon Caesar: *Elisabeth. Die Seltsame Frau.* Gratz–Wien–Köln, [1950] 191–192.

¹¹⁸ Corti: *Erzsébet*, 160.

¹¹⁹ Budai időzésük idején is tovább folytatódott képzésük, kísérőtanáraik névsorához lásd: *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 44. sz. 1868. február 22. 517.

¹²⁰ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 40. sz. 1868. február 18. 159.

¹²¹ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 41. sz. 1868. február 19. 163.

¹²² *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 47. sz. 1868. február 26. 187.

¹²³ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. 631. A továbbiakhoz lásd: Vér: *Egy áldott emlékezetű királyné*, 64–72.

¹²⁴ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 46. sz. 1868. február 25. 541.

¹²⁵ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 47. sz. 1868. február 26. 557. Ez a későbbiekben is jellemző maradt, s a báli szezon egy részét az uralkodópár Budán töltötte. Lásd: Vér Eszter Virág: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások.* In: Fejezetek a tegnap világából. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, 2009. 92–114. Időközben február 29-én elhunyt Erzsébet anyai nagybátyja, I. Lajos bajor király. Az 1848-ban fia, II. Miksa javára leköszönt uralkodó emlékére elrendelt udvari gyász természetesen hatással volt a tervezett (udvari) reprezentációra. *Hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. [625]. (Az uralkodócsalád képviselőjében a temetésen Albrecht főherceg jelent meg.)

ként több katonai bemutatón is megjelent.¹²⁶ Az uralkodócsalád mindennapjairól a lapok is rendszeresen közöltek beszámolót: „...a magyar nemzet s a testvér főváros lakosai szívét mindig melegebben dobogtatja, valahányszor a királyi család körünkben időz. Idevágólag némi részleteket kívánunk ezúttal is olvasóinkkal közleni. A királyi család a legjobb egészségnél örvend. Királyunk a nap legnagyobb részét államügyeknek szenteli. Királynőnk naponkint, habár az idő nem egészen kedvező is, sétákat tesz a várkertben, melyekben Ferenczy k. a. kíséri. – Ő Felsege gyakran fogadja Andrássy gróf ministerelnök nejét, ki Felseges Asszonyunk kedvenczévé vált. A fejedelmi gyermekek szorgalmasan megtartják tanóráikat, és szabad idejükben vagy a városligetbe kocsiznak, vagy a budai bástyán sétálnak.”¹²⁷ Gizella és Rudolf közel három hétig tartó budai időzést követően március 7-én különvonnattal utaztak vissza Bécsbe,¹²⁸ míg az uralkodó szokásának megfelelően este szállt be a szerelvénybe, s másnap reggelre ért az osztrák fővárosba.¹²⁹ Családjá távozását követően előrehaladott terhessége ellenére Erzsébet tovább reprezentált, feltehetően a március 10-én általa adott díszében mutatkozott utoljára nyilvánosan a szülést megelőzően: „A várpalotában kedden [március 10-én] bensőkörüi udvari ebéd volt. Meghivattak: az öreg gr. Andrássyné [Szapáry Etelka], a miniszterelnök anyja, Gorove [István] miniszter és gr. Hunyadi László mosonyi főispán. Királyné Ő Felsege folyvást egészséges, s a gyászruha (mint az *Ung[arischer]. Lloyd* írja) jól illik deli alakjára. Ő Felsege nehéz órái e hó végén vagy april elején várhatók. Nem megy Gödöllőre, hanem a budai palotában marad. Mint mondják, Király Ő Felsege néhány nap múlva újra visszatér.”¹³⁰

Az uralkodó Erzsébet elhúzódó magyarországi időzésének következtében 1868 nyaráig ingázni kényszerült Bécs és Buda között, rendszerint egy-két napig terjedő magánjellegű látogatást tett feleségénél, majd újszülött gyermekénél.¹³¹ Bécsbe visszatérve igyekezett Gizellára és Rudolfrá is kellő figyelmet fordítani, enyhítendő mellőzöttségérzetből fakadó esetleges féltékenységüket: „A császár tegnap este, alighogy megérkezett, mindjárt elvitte a gyerekeket a Renz-cirkuszba; ez persze nem így lett volna, ha a sárkánybarlang nem állt volna üresen.”¹³² Erzsébet a kor normái szerint a szülés várható közeledtével távollattott idősebb gyermekeivel – a távollétet enyhítendő – levélváltás útján érintkezett: „Szívből átölelve és csókolva minden jót kívánok névnapodra. Igen sajnálom, hogy éppen ez nap nem lehetek

¹²⁶ Február 28-án a trónörökös társaságában például részt vett a pesti és budai helyőrség csapatszemlélén. Március elején újabb katonai szemlén jelent meg. *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 50. sz. 1868. február 29. 588.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 54. sz. 1868. március 5. 638.

¹²⁷ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. 631.

¹²⁸ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 57. sz. 1868. március 8. 227. Hamann ezzel szemben úgy vélte, Erzsébet ezúttal is hosszú időre magára hagyta gyermekeit, akikkel feltételezése szerint csupán a szülést követően találkoztak. Lásd: Hamann: *Erzsébet*, 264.

¹²⁹ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 57. sz. 1868. március 8. 227. E gyakorlat később is fennállt, az egyes családtagok rendszerint ugyanazon napon, ám eltérő időpont(ok)ban érkeztek, ami nagy terhet rótt a fogadtatások szervezőire. Ez esetben a külön út háttérben feltehetően Ferenc József azon szokása állhatott, hogy az éjszakai utazást részesítette előnyben, általában a postavonat igénybevételével. Lásd erről: Frisnyák: *Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből*, i. m.

¹³⁰ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 60. sz. 1868. március 12. 239.

¹³¹ Ferenc József április 30-án tért vissza Bécsbe, ahonnan május 8-án újfent Budára utazott, s onnan 15-én ismét Bécsbe, majd a hónap végén (28-án) újra Pest-Budára érkezett, végül június 2-án távozott az osztrák fővárosba. AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.

¹³² Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] (Bécs, 1868. március 9.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 279.

nálad, személyesen nem adhatom át ajándékainkat. Utolsó leveleidet nagy örömmel vettem megint, mint a Papa, ki szorgalmasabb énnálam már tudatott veled. Mi itten mindig egyformán élünk, most, hogy az idő oly szép, sokat vagyunk a kertben, sőt Mari néni korán reggel már sétál, mivel hideg dörzsöléseket használ, úgy mint én azelőtt.¹³³

Az uralkodóné döntését sikerült – ebben feltehetően kulcsszerepet játszott Andrássy Gyula miniszterelnök is – a magyarsághoz, az ország népének szeretetéhez köthető elhatározásként láttatni.¹³⁴ Erzsébetet azonban feltehetően leginkább az anyósától való távolság (és a korábbi szülései során szerzett, kiszolgáltatott helyzetével összefüggő rossz tapasztalatai) ösztönözhatték a magyarországi helyszínválasztásra.¹³⁵ „Királyné ő Felsége Balassa [János – V. E. V.] tanárt házi-orvosának nevezte ki; a születendő magzatot pedig a feleséges asszony saját kívánságára, magyar dajka fogja táplálni és a gondviselői tiszttség körülte szintén magyar nőre lesz bízva. Az ilyen »Aja« [a császári gyermekek nevelőjét jelölő spanyol kifejezés] eddig mindig a főrangú osztyájból választatott, a királyné azonban kinyilatkozta, hogy nem a rangot, hanem a műveltségi fokot és a szívbéli tulajdonokat kívánja figyelembe vétetni és ez okból kéz alatt egy ismert magyar írónónél [Kánya Emíliaánál] tudakolóztak, ha nem volna-e hajlandó elvállalni e tisztséget, a ki azonban megköszönvén a megtisztelő figyelmet, tagadó választ adott és pedig azért, mert neki magának is kis gyermekei vannak, a kiket a haza számára föl kell nevelnie. Most Lósy Mária urnó neveztetett ki e tisztségre¹³⁶ – közölte a *Családi Kör* 1868. március 15-én megjelent számában. A lap főszerkesztője¹³⁷ visszaemlékezéseiben is megörökítette az uralkodónéi felkérést közvetítő Bohusné Szögyény Antónia és Vay Miklós látogatását: „...a fenséges asszony, a királynő, hallott rólam, meglepte, amit megtudott, meghatotta, hogy nyolc gyermeknek vagyok anyja, akiket magam tápláltam, gondoztam (azt mondták ez tűnt fel neki leginkább), nem hanyagoltam el mindamellert kiművelődésemet, haladtam a korral. Tudja, én volnék illő az ő kis magyar leányához. Mellettem volna egy, szintén úri nő, aki a kis főhercegnő testi ápolását és gondozását elvállalná. Én vidám kedélyt, nyugodt modort, szeretetet hozzak magammal. Az enyimek után búsulni nem szabad, jó dolguk lesz. A legmagasabb helyről fognak ez iránt érdeklődni. Nem érhet semmi baj, férjem előmenetele biztosítva van, gyermekeim jövője se okozzon nekem gondot. Ha egész szívemet, egész odaadásomat hozom a kis főhercegnőnek, a királyi anyát fogom egy egész életre megnyerni. De látni az anyéimet soká nem szabad, mert egy látogatás nehezebbé tenné az elválás mégis (!) nehéz voltát, míg azt a nagy kényelemben, a legmagasabb szeretet élvezetében el fogom felejteni. Mert éppen az én vidám kedélyességemre van szüksége a

¹³³ Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1868. április 13.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. ff. 63, 65.

¹³⁴ Hosszú magyarországi időzésének emlékére kérvényezték, hogy a Herminamezőről (ma XIV. kerület) Rákos irányába vezető utat Erzsébetről nevezhessék el. *Nemhiatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 86. sz. 1868. április 12. 1065.; *Nemhiatalos rész. Helyhatóságok: Pestváros közgyűlése április 21-dikén*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. 1173.

¹³⁵ Miksa fia tragikus elvesztése rendkívül megviselte Zsófia főhercegnét, ami egészségi és mentális állapotát illetően is negatív következményekkel járt; emellett gyásza jelentős visszavonultságot okozott mind az udvari, mind a családi életben.

¹³⁶ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 11. sz. 1868. március 15. 258.

¹³⁷ A *Családi Kör* rendszerint helytállónak bizonyuló információi kapcsán feltételezhető, hogy Kánya Emília felnőttként is kapcsolatban állhatott gyermekkori barátjánőjével, Kendeffy Katinkával (Andrássy Gyula feleségével); esetenként talán rá utal a „jól értesültek” megnevezés. Lásd erről: Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 477.

királyi csemetének.”¹³⁸ Balassa (már említett 1867. december végi) felkérésére¹³⁹ Sass István Tolna megyei főorvos ajánlására a szoptatós dajka személyét illetően a huszonegy éves ifj. Eszterbauer Lőrincné Orbán Rozália mellett döntöttek,¹⁴⁰ kiválasztásáról szintén beszámoltak a sajtóban, a tudósítások többségében az Erzsébet környezetében egyre szembetűnőbbben megnyilvánuló magyar jelleget hangsúlyozva: „A dajkája is megérkezett már Szegszárdról. Neve Orbán Rózsa; jómodú fiatal parasztnő és egész lelkesedéssel gondol új hivatására.”¹⁴¹

Mária Valéria születése

Erzsébet elhatározása a szülés helyére vonatkozóan vélhetően intim szférájának védelmére irányult, személyes igényeinek maximális figyelembevételével, melyek néhány apróbb átalakítási munkát is eredményeztek a budai palotában, ahova az uralkodó Erzsébet kényelmét szolgáló új bútorokat is rendelt: „Az új orgona már itt van, épen úgy néz ki mint Schönbrunn, két darabot játszik, s igen kellemes hangja van. Ha csak a szobában vagyunk mindig játszatunk. Lent a kapuban is új s kényelmes bútorok vannak, melyeket a Papától [Ferenc Józseftől – V. E. V.] kaptam; az által nagyon fel van díszítve ezen hely; egész délelőtt ott szoktunk ülni Mari néni [Erzsébet húga, Mária] és én”¹⁴² – számolt be Erzsébet 1868. április 3-án Budán kelt levelében Rudolfnak. Kényelmét szolgálta testvérenek, Mária nápolyi exkirálynénak Budára invitálása is, aki Ferenc József társaságában március 21-én érkezett Pest-Budára.¹⁴³ A lapokban megjelentek szerint Orbán Rózsa szintén e napon költözött a palotába: „A királyi szülött dajkája a szombati [március 21-ei] gőzössel érkezett meg Paksról. Ez egy 24 éves, egészséges nő, jó módú magyar pórnő csinos ruházatában. Anyja és csecsemője is vele vannak. Egy udvari kocsi várta már, mely azonnal a várpalotába szállítá.”¹⁴⁴

A képviselőházban április 7-én Szentiványi Károly házelnök jelentette be hivatalosan az uralkodópár negyedik gyermekének közelgő világra jöttét, kérve a képviselőket az ezt követően tervezett hálaadó istentiszteleten való megjelenésre:¹⁴⁵ „Ő felségének Magyarország királynának és Ő felségének Magyarország királynéjának családi körében egy örvendetes esemény fog beállni; ennek következtében egy tudatandó napon hálaistentisztelet fog tartatni a budavári templomban, mire megjelenni kérem a t. ház tagjait.”¹⁴⁶ Erzsébet várandóságának utolsó heteit férje és Mária társaságában a palotában (pihenéssel, sétával, kocsikázással) töltötte.¹⁴⁷ Húga egyébiránt aktívan segédkezett, s végig jelen volt az április 22-ei vajúdás során

¹³⁸ Kánya Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékei*. Budapest, 1998. 203.

¹³⁹ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1867. dec[ember] 29.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.1. [ff. 1-2.]

¹⁴⁰ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, 200. (22. lj.)

¹⁴¹ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 13. sz. 1868. március 29. 306.

¹⁴² Erzsébet levele Rudolfnak (Buda, [1868.] április 3.). AT-ÖStA/HHStA, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 62.

¹⁴³ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 13. sz. 1868. március 29. 307.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 70. sz. 1868. március 24. 279. (Erzsébet június 9-ei elutazásig Budán maradt.)

¹⁴⁴ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 70. sz. 1868. március 24. 279.

¹⁴⁵ Az Erzsébet korábbi szüléseikhez kötődő ünnepségekhez lásd: Vér Eszter Virág: „...derék nő volt, férjének koronája...” *Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az izraelita közösségek megemlékezéseinek tükrében*. In: „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András. Szeged, 2016. 307–320.

¹⁴⁶ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1868. 7. köt. 77.

¹⁴⁷ *Ujdonságok*. A Hon, 6. évf. 34. sz. 1868. február 11. [3.]

is; az uralkodó anyjának írt beszámolója szerint ugyanis a szülés komplikációmentesen zajlott, a vajúdas alatt Mária volt Erzsébet segítségére, s csupán az utolsó kitolási fázisban tartottak igényt a baba támogatására és szakértelmére.¹⁴⁸ A szülést kísérő orvosok – Balassa János és Fleischer József¹⁴⁹ – hivatalos közleményéből is erre következtethetünk:¹⁵⁰ „Ő Felsége a Császárné és Királyné ma reggel 5 órakor szerencsésen egy főhercegnőt szült. Mind Ő Felsége a Császárné és Királyné, mind az ujon-szült főhercegnő hogyléte teljesen kielégítő.”¹⁵¹ Más (személyesebb) források is hasonlóképpen szoltak: „Sisinek már hétfőről keddre virradó éjszakán is voltak kisebb fájásai, amelyek a nap folyamán visszatértek [...]. Tegnap éjszaka a fájások már erősebbek lettek. Sisi felkelt, három órakor engem is felébresztett, és öt órakor már meg is volt a gyerek, aki friss sírással üdvözölte a világot” – értesítette Zsófia főhercegnét Ferenc József legkisebb gyermeke világra jöttének körülményeiről.¹⁵²

A koronaherceg születését váró alattvalók csalódottságát,¹⁵³ illetve a tájékoztatást kísérő bizonytalanságot¹⁵⁴ örökítette meg Mary Elisabeth Stevens családjának küldött levelében: „Bekövetkezett a nagy esemény, de sajnos a mindenki által annyira várt herceg helyett hercegnő született! Mindenki azt gondolta, hogy a császárné lesz annyira lelkiismeretes, hogy fiút fog szülni, akire mindenki várt, és akiben mindenki reménykedett. A múlt kedden, 21-én este az a hír terjedt el Pesten, hogy fiú született, és mindenki türelmetlenül várta a 101 ágyúlövés eldördülését, amely megerősítette volna a híresztelést. Minden csendes maradt [...]. A nap keltével együtt azonban egy kis élet is megszületett a királyi palotában, és mire az első nap sugarai megvilágították a tornyokat, bástyákat, házakat és a palotát, a Blocksberggről [Gellérthegyről] huszonegy ágyúlövés dördült el. Csak huszonegy! Tehát az annyira várt

¹⁴⁸ *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*, 366–367.

¹⁴⁹ Életútjának rövid áttekintéséhez lásd: Fleischer József címszó. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fleischer-jozsef-75696/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 5.)

¹⁵⁰ Erzsébet állapotáról a hivatalos lapban naponta közzétett orvosi jelentések a budai palota kápolna melletti felső főkapujánál is kifüggesztésre kerültek. Nem hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1868. április 23. 2. évf. 94. sz. [1169.]

¹⁵¹ Balassa János és Fleischer József közleménye (Buda, 1868. április 22.) *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁵² Ferenc József levele anyjához, Zsófia főhercegnéhez (Buda, 1868. április 23.). Idézi: Weissensteiner: „*Nagyon vágyódom utánad*”, 150.

¹⁵³ A tömeg-szuggesztió hatásáról, illetőleg a csalódottság megnyilvánulásairól az újságok is beszámoltak: „Tegnapelőtt este öröndetes arccal beszéltek mindenütt, hogy a budai várpalotában királyi herceg született. E hír forrása maga a helyettes főkapitány: Polgár úr volt, ki a délutáni közgyűlés alatt sietve lépett a főpolgármesterhez, s megsúgta neki ez örömhírt. A főpolgármester rögtön tudatá, hozzá téve, hogy három század óta ez az első királyfi, ki Magyarországon született. A képviselők állva és lelkesült éljenekkel fogadták ez örömhírt, s rögtön elterjedt a városban mindenfelé. A lapok azonban óvatosak voltak a gyors közléssel, s bevárták a tegnapi reggeli ágyúszót, melynek 21 lövése hercegasszony születését hirdeté. (Csak a „*Független Lapok*“ írta, hogy királyfi született.) A főváros népe még ez ágyúhangokra sem akart lemondani örömmel táplált hitéről, hogy fiú született. Az a hír járt, (persze csak állhir,) hogy Királyné ő Felségére az ágyúhang rosszul hatott, s azért hagyták félbe a huszonegyediknél, különben százegyet lőttek volna, miután az új királyi sarj csakugyan fiú. Ez a hír forgalomban volt ugyan, de csak kevesen hitték.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 94. sz. 1868. április 23. 376.; vö.: *Helyhatóságok. Pestváros közgyűlése*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. 1173.

¹⁵⁴ Lásd erről: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Polgári kori kormányzervek, Belügyminisztérium elnöki iratok (K 148.) 1883-I-2475.

herceg csak egy lány volt!¹⁵⁵ Az esemény bekövetkeztéről a képviselőházban a szülés napján (április 22-én) a házelnök, Szentiványi Károly tájékoztatott: „Azon hódolatteljes mély tisztelet és őszinte ragaszkodás, melylyel az ország ő felségök iránt viseltetik, szülte a hazának azon osztatlan részvétét, melylyel a felséges királyi családban beállott örvendetes eseményt kísérte. Háromszáz éve múlt el, sőt több, hogy az uralkodó felséges magzatja Magyarország földjén látta legelőször a napvilágot. Ez is bizonyossága azon ragaszkodásnak és magas hajlamnak, melylyel ő felségök Magyarország iránt viseltetnek. (Lelkes éljenzés.) Ezen esemény még szorosabbra fogja fűzni azon boldogító kapcsot, mely az uralkodó felség és hű alattvalói közt létezik.”¹⁵⁶ Az ünnepi eseménysorozat Budán a 10 órákor kezdődő Te Deummal folytatódott;¹⁵⁷ este a pesti Nemzeti Színház díszelőadásán Erzsébet iránti tiszteletből egyik legkedvesebb darabja, a *Szentivánéji álom* került színre.¹⁵⁸ A Simor János hercegprímás által concelebrált másnapi hálaadó istentiszteleten,¹⁵⁹ továbbá a keresztelőn mindkét ház tagjai – az előbbin személyesen, utóbbin delegáltak útján – képviseltették magukat. Ferenc József a hagyományoknak, illetőleg az előzetes várakozásoknak megfelelően negyedik gyermeke születését követően is kegyelmet gyakorolt:¹⁶⁰ „Kedves dr. Herbst! Szívem legbensőbb óhajátása, hogy a Rám és Családomra nézve kiválóan érdekes napja Nőm Ő Felsége Erzsébet Császárné szerencsés szülésének vigaszt és örömet hozzon azoknak is, kik bár a büntető-törvény ellen vétettek, de büntetésök legnagyobb részét már kiállották s őszinte bánat és valódi javulás jeleit adták, valamint előéletök után a bár önmaguk által okozott szerencsétlenség enyhítésére különösen érdemesek. Megbizom tehát önt, hogy ily fegyeneczetek illetőleg a korábbi ajánlatoknál megtartott elvek és feltételek megtartása mellett a lehető gyorsan tegye meg kegyelmi ajánlatait.”¹⁶¹ Az uralkodó a szülés utáni napokban személyesen is fogadta az

¹⁵⁵ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1868. április 23.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 281.

¹⁵⁶ Szentiványi Károly – mint a képviselőház elnökének – hivatalos bejelentése Mária Valéria születéséről a képviselőház CCXVIII. sz. ülésén (április 22-én). Közli: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1868. 7. köt. 121.; *Országgyűlési tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]. A Főrendi-házban egy nappal később Majláth György jelentette be az uralkodópár gyermekének világra jöttét. Márki: *Erzsébet*, 62–65.; *Országgyűlési tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.; Majláth György, országbíró – mint a főrendi-ház elnökének – hivatalos bejelentése Mária Valéria születéséről a főrendi-ház LXXXIII. sz. ülésén (április 23-án). Közli: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1869. 1. köt. 330.

¹⁵⁷ A bécsi Stephansdombban Joseph Othmar von Rauscher bíboros tartotta hálaadó istentiszteletről lásd: *Bécsi tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.

¹⁵⁸ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁵⁹ Ennek lefolyásáról lásd: *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1182.

¹⁶⁰ A korábbi családi örömmünnepekhez kapcsolódó kegyelmezési hullámhoz lásd: Vér Eszter Virág: „...kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” *Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása*. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 99–100.; Hermann Róbert: *A boszszúhadjárat vége és az amnesztia*. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. uő. Budapest, 2007. 344–345. Mindeközben óriási felzúdulást okozott Böszörményi László február 24-ei elítélése, lásd erről: Gerő András: *Ferenc József és a magyarok*. Budapest, 2016. 195–197.

¹⁶¹ Ferenc József legfelsőbb kézírata/manifesztuma Eduard Herbst igazságügyminiszterhez (Buda, 1868. április 22.). Közli: *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 96. sz. 1868. április 25. [1193.] – Kivonat a *Wiener Zeitung* hivatalos részéből.; a kegyelemben részesítettek névsorához lásd: *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1181–1182.

üdvözlő küldöttségeket,¹⁶² emellett az udvarképes arisztokráciának illet Erzsébet udvartartásának erre hivatott tagjaitól¹⁶³ – az udvari előírásoknak megfelelően – személyesen is érdeklődni egészségi állapotáról: „...d[él]u[tán] 2 és 4 óra között, Királyné Ó Felsege főudvarmesternője, s főudvarmestere a nagy lakosztályban a tudakozó hölgyeknek és uraknak a Felseges Asszony s Felseges gyermek hogylétéről értesítést adnak.”¹⁶⁴

Ferenc József közvetlenül a szülést követően április 23-án kelt, anyához intézett levelében részletes leírást nyújt mindennapjaikról: „A kicsi erős és jól táplált, más kisgyermekkel ellentétben nem barátságos, és feltűnően dús sötét haja van. [...] Egész nap Sisinél van: legtöbbször az ő ágyában fekszik, oda viszik neki, és csak este költözik a gyermekszobába. Szinte az egész napot nyugodtan végigalussza, és nagyon ritkán sír...[...]... dajka szoptatja, egy Tolna megyei parasztasszony [ifj. Eszterbauer Lőrincné Orbán Rozália], aki hazafiságból önként vállalta ezt a munkát...”¹⁶⁵ Napokkal később (április 28-án) Rudolfnak adresszált soraiból a palotabéli lakosztályok átrendezéséről is értesülhetünk, a korábban a trónörökös számára kialakított szobákat az újszülöttnek adták át: „A kishúgod és a kedves Mama, istennek hála, nagyon jól van, de még egy ideig nem utazhatnak Bécsbe, mert a Kicsike még túl kicsi, és először a levegőhöz is szoktatni kell, ami szintén csak egy idő múlva történhet meg. Most még nem viszik ki a szobákból. A Te hálószobádban alszik és a Te szalonodban fürdetik. Amikor reggel ezzel elkészülnek, a Mamához viszik, ahol este hét óráig marad. Nagyon gyakran és élvezettel szopik a dadától.”¹⁶⁶

A felfokozott készülődés ünnepélyes hangulatába betekintést enged egy szemtanú leírása is: „...a házakra és a középületekre zászlókat tűztek, felkészültek a város kivilágítására, a színházakba ingyenes volt a belépés, a császárhoz gratulációk érkeztek számtalan alattvalójától,¹⁶⁷ és sor került a szokásos szertartásokra. Az elmúlt két napban minden vonattal hercegek, grófok, tábornokok, katonatisztek, miniszterek és egyéb nagyságok hada érkezett, hogy részt vegyenek a keresztelőn, amelyre szombaton a királyi palota kápolnájában kerül sor, az illő pompával.”¹⁶⁸ A gyermek keresztszüleinek személyét hosszú ideig találgatások övezték,¹⁶⁹ egyes híresztelések Eugénia francia császárné szerepvállalását sejtették,¹⁷⁰ végül

¹⁶² *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.

¹⁶³ Az uralkodópár Budán tartózkodó kíséretéhez lásd: *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 84. sz. 1868. április 10. 1040.

¹⁶⁴ *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁶⁵ Ferenc József levele anyjához, Zsófia főhercegnéhez (Buda, 1868. április 23.) Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 68.

¹⁶⁶ Ferenc József levele Rudolfnak (Buda, 1868. április 28.) AT-ÖStA/HHStA Das habsburg-lothringische Familienarchiv; Selekt Kronprinz Rudolf, Kart. 18. (Magyar fordításban: Grössig, Sigrid-Maria: *Rudolf trónörökös.* [Ford.: Haynal Katalin] Budapest, 2006. 62.)

¹⁶⁷ Ezen üdvözlések fennmaradt töredékét lásd: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK) Kézírtattár Fol. Hung. 2386./IV. ff. 1-14.

¹⁶⁸ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1868. április 23.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 282.

¹⁶⁹ A névválasztást egészen a keresztelésig nem hozták nyilvánosságra. (Fiú születése esetén István, míg a női neveket tekintve Mária szerepelt a javaslatok sorában, amiről már korábban megjelentek híresztelések: *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 74. sz. 1868. március 29. 295.)

¹⁷⁰ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 29. sz. 1868. február 5. 115. A francia császári pár nem jelent meg az eseményen, ellenben a Pest-Budára érkező francia követségi tagok bevonásával, a király személye körüli miniszter (Festetics György) és felesége (Erdődy Eugénia) palotájában műkedvelő előadásban színre vittek két darabot. Lásd erről: Cieger András: *Jegyzetek.* In: *Levelek az Andrássy-házból*, 283. (l.j. 208.)

Máriát kérték fel a keresztanyai teendőkre, aki ez alkalomból Erzsébet irányításával néhány magyar mondatot is elsajátított.¹⁷¹ A névadás (Mária Valéria Matild Amália) is részben erre utal a hagyományoknak megfelelően,¹⁷² míg a családi körben leggyakrabban használt második utónév kiválasztását az uralkodópár személyes szempontjai is befolyásolták, ahogyan erre Ferenc József kitért Rudolfnak írt április 28-ai levelében: „Azért nevezzük a testvéredet Valériának, mert ez szép név.”¹⁷³ A következő keresztnev szintén Erzsébet egyik hűgához, a trani grófnéhoz köthető, míg utolsó tagja feltehetően a királyné második utónevéhez.

„Ő Felsége a Császárnő s Királynő szerencsés szülésének megtörténte után, az ujszülött cs. kir. főhercegnő Ő Fenségének keresztelése 1868. évi április hó 25-én fog a budai királyi várakban megtartatni, minek befejeztével Ő császári s apostoli királyi Felsége a szerence kívánatokat fogadandja.” – tájékoztatott az *Udvari értesítés* a hivatalos programok mentéről.¹⁷⁴ A viseletet illetően az alábbi előírásokra irányították – az udvari életben többségükben gyakorlatlanabb magyarországi – meghívottak figyelmét: „Az öltözék mind az ünnepélyes keresztelési szertartás, mind az erre következő három nap alatti kérdezősködés alkalmával: teljes diszruha; e szerint a hölgyek fényes öltözékben, az urak pedig diszöltönyben, a rendszalagot kívül viselve, jelennek meg. A kocsik mindenkor a felső váraknegyszög főkapujánál (a várkápolna mellett) állanak meg.”¹⁷⁵

A palota egyik ez alkalomra kápolnává alakított dísztermében a Simor János hercegprímás által (magyar nyelven) celebrált keresztelőhöz¹⁷⁶ fűződő ünnepségek részeként a budai Lövészegylet lövészversenyt rendezett április 27-én, melyen az uralkodó is részt vett.¹⁷⁷ A magyarországi szüléshez kapcsolódó ünnepségsorozat, illetve az ez alkalomból Pest-Budára érkező vendégek révén a főváros reprezentatív szerepkörét tekintve időlegesen birodalmi központként jelenhetett meg,¹⁷⁸ amit a monarchia egyes részeiben negatív felhangok kísértek. Erről a résztvevő családtagok, valamint a *suit* tagjainak haragos hangvételi tudósításaiból is képet alkothatunk: „Ez a magyarországi keresztelő valóban felháborító, de a legfelháborítóbb az, hogy a császárt fagyosan fogadták a színházban. Most aztán mindenki láthatja,

¹⁷¹ Hamann: *Erzsébet*, 266.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 73. sz. 1868. március 28. 291.

¹⁷² Márki Erzsébet-biográfiájában más összefüggést is feltételez a névválasztást illetően, értesülései szerint Magyarország védasszonyának tisztelete vezérelte az uralkodópárt döntésük meghozatalában. Márki: *Erzsébet*, 11., 65. Az uralkodópár korábbi névadási gyakorlatához lásd: Vér Eszter Virág: *A hivatalos képköltés „alternatívái”: az uralkodópár (privát) életeseeményeinek megjelenítése az 1850-es évek magyar nyelvű sajtójában*. In: Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Budapest, 2016. 208–209.

¹⁷³ Ferenc József levele Rudolfnak (Buda, 1868. április 28.). AT-ÖStA/HHStA Das habsburg-lothringische Familienarchiv; Selekt Kronprinz Rudolf, Kart. 18. (Magyar fordításban: Grössig: *Rudolf trónörökös*, 62.)

¹⁷⁴ Udvari értesítés. OSZK PAT Kny. D 6.232.

¹⁷⁵ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2 évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁷⁶ Az esemény részleteihez lásd: *Nem hivatalos rész*. (A királyi gyermek keresztelésének szertartása Budán, 1868. április 25.) Budapesti Közlöny, 2. évf. 97. sz. 1868. április 26. [1205] – 1206.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 2. évf. 18. sz. 1868. május 3. 426.

¹⁷⁷ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 100. sz. 1868. április 30. 1245.; Hamann: *Erzsébet*, 266.

¹⁷⁸ E folyamatról bővebben: F. Dózsa Katalin: *A társasági élet szerepe a XIX. században Budapest világvárossá válásában*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XXVIII*. Szerk. Szvoboda Dománky Gabriella. Budapest, 1999. 303–317.

hogy micsoda hálátlan egy nép ez!” – dühöngött Mária Terézia főhercegnő apjának, Albrecht Főhercegnek írt levelében.¹⁷⁹

Gyermekágy

Erzsébet felépülésének egyes fázisairól, valamint a szülést követő életmódjáról az alattvalók a hivatalos lapban közzétett orvosi jelentésekből, valamint más kapcsolódó tudósításokból folyamatosan értesülhettek: „Királyné Ő Felseége igen jól érzi magát, és virulóbban néz ki, mint valaha. A Felseges hölgy nyugágán tölti ugyan már a nap legnagyobb részét, de a rendes hat heti idő előtt nem fogja elhagyni a szobát, s az idő legnagyobb részét olvasással tölti el. A csecsemő főhercegnő is Felseges anyjához hasonlólag a legjobb egészségnak örvend, s kik oly szerencsések voltak, a királyi hercegnőt látni, mondják, hogy a kised ritka szépséggel bir.”¹⁸⁰ A korszak nőgyógyászati gyakorlatának megfelelően – hosszas lehetőség szerint ágyban töltött – pihenésre utalták, „fektették”, s szülés utáni „felavatására” (hálaadására) június elsején került sor a palota kápolnijában, az első nyilvános szerepvállalása – a sajtóban közzétett információk alapján – pedig június 6-án volt. Erzsébet e hosszúra nyúló pest-budai tartózkodását követően, a gyermekágyból valamelyest felépülve 1868. június 9-én Mária Valériával előbb Schönbrunnba,¹⁸¹ majd 20-án Ischlbe utazott tovább.¹⁸²

Hosszas távollétét a családtagok, illetőleg az udvartartás körében ismételt gúnyos, kritikus megjegyzések kísérték: „...nem láttam [Joseph Charles Paul Napóleont], éppúgy, ahogy a felséges testvérpárt [Erzsébetet és Máriát] sem, akiket a *magyarok megint kölcsönadtak* nekünk.”¹⁸³ [kiemelés – V. E. V.] Utóbb Ferenc József tanácsára Erzsébet – kedélyállapota javítására, feltehetően a hormonális változások következtében fellépő hangulatingadozások¹⁸⁴ orvoslására – augusztusban a családját kereste fel a Starnbergi-tó partján, ahol udvartartásával bátyja, Lajos garatshauseni kastélyában rendezkedett be.¹⁸⁵ Az úti előkészületek ismertté válásával ismételtlen felháborodáshullám fogadta terveit, ezúttal is az udvari társadalom élcelődésének céltáblájává vált: „A császárné gyermekével hamarosan elvonul egy villába a Starhembergi-tó [elírás, Starnbergi] mellé, hogy négy héten át zavartalanul élvezhesse a boldogságot, távol mindentől, ami zavarhatná őket. Szép kis állapotok vannak itt Bécsben, akadálytalanul kiütközik a dolgok lényege.”¹⁸⁶ Véltetően alkalmatlanság, illetőleg személyi ellentétek miatt a bajorországi tartózkodás során jelentős személycserék zajlottak Mária Valéria környezetében: „Lósyné ma reggel hat héti szabadságot kért. Szívesen, azt hiszem, nem fogadott szót; szegény én sajnálom, de ő oly szerencsétlen természetű teremtés, hogy az én véleményem szerint, maga a jó Istennel nem volna képes kijönni. Ő nem arra született, hogy szolgáljon, ahhoz igen is kevély s elbizakodott. Most abban állapotunk meg, hogy holnap hazautazik, Budán a várpalotában fog lakni, s mind addig, míg végképpen el nem

¹⁷⁹ Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 266.

¹⁸⁰ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 119. sz. 1868. május 23. 1488.

¹⁸¹ Márki: *Erzsébet*, 65.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 133. sz. 1868. június 10. [1665.]; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 135. sz. 1868. június 13. 1691.

¹⁸² AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.

¹⁸³ Therese Fürstenberg levele húgának, Louise-nak (Schönbrunn, 1868. június 10.). Idézi: Walterskirchen: „*A Franci kissé illetlen volt*”, 147.

¹⁸⁴ A tüneteket ismertető leírások akár szülés utáni depresszióra is utalhatnak. Lásd: Corti: *Erzsébet*, 161.

¹⁸⁵ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, 196.

¹⁸⁶ Therese Fürstenberg levele húgának, Louise-nak (Ischl, 1868. július 29.). Idézi: Walterskirchen: „*A Franci kissé illetlen volt*”, 149.

határoztam magamat, hogy mi tévő legyek, mostani fizetését fogja kapni.”¹⁸⁷ A kamrában kialakult személyi konfliktusok, illetőleg a működést kísérő egyéb nehézségek folytán keletkezett kényszerhelyzetben Erzsébet a személyzet betanítására két idősebb gyermeke néhány évvel korábban, 1864-ben nyugállományba vonult ajáját, Leopoldine Nischert kérte fel ismételten e szerepkörre: „...az a meggyőződésünk, hogy az Ön biztos kezű irányítása nélkül nincs gyerekszoba. Tudom, hogy igencsak szerencsétlen kérés, amivel előállok, hogy annyi év fáradsága és kínlódása után kezdje megint előről, de úgy gondolom, a császár kedvéért talán meghozza ezt az áldozatot...”¹⁸⁸ Az eredetileg néhány hétre szóló megbízatásból végül 1869 szeptemberéig tartó szolgálat lett.¹⁸⁹

Mária Valéria emésztési problémái miatt felmentették korábbi dajkáját, az esetet kísérő – feltehetően első gyermeke tragikus elvesztéséből eredeztethető – pánikszerű félelmeiről Erzsébet Ferenczy Idának továbbított sorai is tanúskodnak:¹⁹⁰ „...csak azt hidd nekem, hogy egy nyugodt pillanatom sincs, mert az a legiszonyosabb érzés, ha az ember tudja, hogy legdrágább kincse a világon meg nem bízható emberektől van környezve...”¹⁹¹

Erzsébet Mária Valéria fejlődését kísérő, illetőleg egészségi állapotára irányuló aggodalmi következtében végül Balassa Jánost is arra kérte, csatlakozzon kíséretéhez, s utazzon Bajorországba.¹⁹² „Ő felsége néhány nappal ezelőtt azon szándékáról értesített, miszerint a szoptatás idejének elmúltával a kis főhercegnének három éves koráig egy magyar száraz dajkát óhajtana az angol fődajka [Miss Throckmorton] mellé; – s e részben felszólított, hogy tudakozódjak. Én lelkesítve azon körülményt, hogy Rózi [Orbán Rózsa – Mária Valéria szoptatós dajkája] teljesen bírja Ő felségének bizalmát, és hogy udvari viszonyokkal már meg is barátkozott, meg az angol dajkával igen jól értik egymást; – azon ötletre jutottam, miszerint legjobb volna, ha maga Rózi vállalkozna ezen missiora. Közöltem ezt Rózival, ki úgy látszik nem volna idegen a megbízást elvállalni, csak hogy férjének és rokonainak véleményét is szeretné előbb e részben tudni. – Az idea Ő felségének is igen tetszett; Rózi akkor férjét is láthatná időszakonként; – hozzá járul, hogy – mint ez az udvarnál szokás – nyugdíjra is számot tarthatna.”¹⁹³

Mindennapjaikba Erzsébet betekintést engedett Ferenczy Idának augusztus 24-én írt levelében: „Hála Istennek most végtére béke uralkodik a kis kamrában, s minden jó biztos úton megy. Az angolnő [Miss Throckmorton] és Nischerné igen jól értik egymást, szavak nélkül is. Balassa velünk él, s gyönyörködik a mi kis magyar leányunkban, sokat beszélék vele, s mindig jobban szeretem és becsülöm. Rózi is jokedvű, csak első nap sirt, midőn

¹⁸⁷ Erzsébet levele Ferenczy Idának (Garatshausen, [1868.] augusztus 21.). Közli: *Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához*. S. a. r. Tolnayné Kiss Mária. Budapest, 1992. 38.

¹⁸⁸ Erzsébet levele Leopoldine Nischernek ([Garatshausen, 1868.] augusztus). Idézi: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 56–57. Leopoldine Huber tizenhét évesen, Ferenc József születését megelőzően, 1830 júliusában lépett udvari szolgálatba, ahol Louise Steumfeder bárónő irányítása alatt pesztonkaként kezdte munkáját az uralkodó, illetőleg később testvérei gondozásával. Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 51–54.

¹⁸⁹ Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 57–60.

¹⁹⁰ Feltehetően Ferenczy Ida testvére, Ádám június 2-án bekövetkezett elhunytja miatt kérhetett hosszabb szabadságolást Erzsébettől. *Budapesti hírvivő*. (Halálozások.) Családi Kör, 9. évf. 24. sz. 1868. június 14. 574.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 130. sz. 1868. június 6. 1631.

¹⁹¹ Erzsébet levele Ferenczy Idának ([Garatshausen], 1868. augusztus 11.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 163.

¹⁹² *Vegyések*. Orvosi Hetilap, 12. évf. 35. sz. 1868. augusztus 30. 608.

¹⁹³ Balassa János levele Sass Istvánnak (Garathausen, 1868. aug[usztus] 20.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.8. [f. 1-2.]

búcsúzott kedves Annájától. Hogy vigasztaljam és szórakozzam, hosszú sétát tettem vele. Még mondtam is neki, hogy te most féltékeny lennél, ha láthatnál bennünket.”¹⁹⁴ A gyermek éttrendjével, illetőleg környezetének kiválasztásával kapcsolatban felmerülő újabb nehézségekről Balassa is részletes leírást nyújtott: „Rózi t. i. [tudniillik] már két ízben megkapta tisztulását, a mi természetesen nagy nyugtalanságot okozott Ő Felségénél. Miután azonban a főhercegné minde mellett igen szépen gyarapodott és legkisebb bajt az idő alatt sem szenvedett, elég okom volt arra, hogy Ő felségének kedélyét teljesen megnyugtassam. Ez sikerült is tökéletesen, annyival könnyebben, minthogy Ő Felsége határtalan bizalommal viseltetik Róziba. És ezen időbe esik a Rózi erányában támasztott abbeli óhajtás, hogy ő mint gyermek dajka is maradjon meg a kislehercegnénél. – Azonban alig, azonban alig, hogy én elhagytam Garathausent, – azon befolyások, melyek e részben főleg Zsófia főherceg Asszony részéről a felséges Urra és ez által a Királynéra gyakoroltattak, ez utóbbinak elhatározását oda vezették, hogy Rózi helyébe azon esetre, ha tisztulását újra megkapná, más dajkát kívánjon.”¹⁹⁵

A bajorországi pihenés után szeptember 8-án érkezett Erzsébet Schönbrunnba,¹⁹⁶ ahonnan rövid időzést követően szeptember 22-én Gödöllőre utazott,¹⁹⁷ s az őszi, illetve téli szezonban ismét hosszabb időt töltött Ferenc Józseffel együtt Magyarországon.¹⁹⁸ Az uralkodó környezetében – Erzsébet régi traumáját felidézendő,¹⁹⁹ egészségügyi kockázatra hivatkozva – valótlán híresztelések terjesztésével kívánták megakadályozni az újabb magyarországi látogatást. Erre Balassa Jánosnak a Pest-Pilis-Solt megyei tiszti főorvosnak, Kajdacs Istvánnak Garathausenből augusztusban továbbított sorai egyértelműen utalnak: „Tudva levő dolog, miszerint Ő felsége a mi szeretett királynénk sept [szeptember] vége felé Gödöllőre szándékozik, hogy ott udvarával több heteket töltsön. – Ezen szándéokra vonatkozólag azon aggodalmat támasztották Ő felségénél, miszerint nálunk, névszerint Gödöllőn ősszel a vérhas szokott uralkodni, hogy ennél fogva a kis főhercegnére nézve az ottmúlás nem volna ajánlatos. Igen természetes, hogy erre nézve, bármi kívánatos volna a felséges udvarnak tartózkodása hazánkban, én csak akkor vállalhatnám magamra a felelősséget, ha hivatalosan és hitelesen vagyok a dolognak mibenléte felől értesülve. – Ugyan ezt mondtam Ő felségének is, igérvén, miszerint tisztelt barátomtól, mint megyei főorvostól hiteles tudósítást fogok kikérni és azt néki bemutatni. – Kérem ennél fogva tisztelt Barátomat legyen szives hivatalos organuma által tudomást szerezni magának a felől: vajlon szokott e ősszel a vérhas uralkodni Gödöllőn?, vajlon mutatkoznak e az idén vérhasnak esetei? – tovább vajlon uralkodik e ott jelenleg bárminemű kórjellem, főleg gyermek betegségi epidemia?”²⁰⁰

¹⁹⁴ Erzsébet levele Ferenczy Idának (Garathausen, [1868.] augusztus 24.). Közli: *Kedves Idám*, 39.

¹⁹⁵ Balassa János levele Sass Istvánnak (Ischl, 1868. s[zept]ember 9.) SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.4. [f. 1.]

¹⁹⁶ *Nemhivatalos rész. Bécsi tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 208. sz. 1868. szeptember 11. 2670.

¹⁹⁷ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 219. sz. 1868. szeptember 24. 875.

¹⁹⁸ Manhercz Orsolya: *Trónbeszéd korona nélkül?* Századok, 151. (2017) 6. sz. 1216–1219.

¹⁹⁹ Elsősülött gyermekük, Zsófia tévesen (eleinte foglázna) diagnosztizált vérhasban hunyt el 1857. május 29-én a budai palotában, erről bővebben: Manhercz: *Magas rangú hivatalos utazások*, 177–180.

²⁰⁰ Balassa János levele Kajdacs Istvánnak, Pest-Pilis-Solt megyei tiszti főorvosnak (Garathausen, 1868. aug[usztus] 28.). SOM XI/1-B. 10/B. dob. 77.188.1. [Nr. 2. f. 1-2.]

Utóhang

Erzsébet azon döntésének hátterében, hogy negyedik gyermekét Budán hozza világra, a gyógyulási szándék mellett feltételezhetően azon személyes kívánsága állhatott, hogy ezúttal valóban elkerülhesse anyósa beavatkozását gyermeke nevelésébe. Ez a birodalom nyugati felében (a korábbi feltételezéseknek megfelelően) rendkívül rossz fogadtatásra lelt, s egyre élesebb bírálatok fogalmazódtak meg elhúzódo távollétei nyomán. Ezzel szemben a magyar (nemzeti érzelmű) társadalom többségében Erzsébet ezen gesztusai lehettek leginkább meggyőző erejűek, ami személyének magyarországi megítélésében döntő fordulatot eredményezett az ellenzék köreiben is, s kultuszának kezdetét generáló eseményé vált.

Az őszi szezon hosszabb magyarországi jelenléte idején Erzsébet ismét szimbolikus gesztusokat tett a magyar politikai szférához kötődő reprezentáció terén, Ferenc József oldalán megjelent az országgyűlés 1868. december 10-ei ünnepélyes berekesztésén, ahol a hagyományokkal ellentétben nem a karzatról, hanem az uralkodói trónnal szemben felállított emelvényről kísérte figyelemmel az eseményt.²⁰¹ Jókai Mór országgyűlési történéseket ismertető tárcája narratíváját a teljes elragadtatás hatja át, ami ezúttal az esemény ünnepélyessége, illetve egyéb körülményei folytán a család többi tagjára is kivetül: „...A lelkesedés, melyet a trónbeszéd befejezése előidézett, nem tudott csillapulni és a Király s utána a Királyné és József főherceg zajos, szünni nem akaró éljenzés közt hagyták el a termet. A királyné, a ki diszes magyar öltönyben, usztályos fehér ruhában, fekete bársony derékkal volt, kiváló nyájassággal vizsgozta jelenlévők lelkes üdvözléteit. – Az örömjaj a királyi pár távozásával ugyan lecsillapult, de a lelkesedés, melyet a Király szavai keltettek, megmaradt a szívekben és viszhangot fog kelteni az országban mindenütt. Hova a szavak elhatnak. Az ünnepély befejeztül a várkapolnában isteni szolgálat tartatott, a melyet az ország primása végeztet a királyi pár és udvar jelenlétében.”²⁰² Erzsébet értesülve korábbi magyar kezelőorvosa, Balassa János váratlan elhunytáról, az aznapi udvari ebéden való részvételét lemondta, s csak az esti fogadáson jelent meg.²⁰³ Itt Erzsébet kiemelt figyelmet szentelt Jókainak, akivel – az udvari előírásoknak megfelelően, uralkodónéi *cercle* keretein belül – ez alkalommal ismerkedett meg személyesen.²⁰⁴ Az Erzsébetet övező magyarországi kultusz meghatározó részét képező, utóbb kiragadott részleteiben sokat idézett eseményről *A Honban* is részletes beszámolót közöltek: „Ez érdekes beszélgetésből közel állók elmondása után a következő részleteket közölhetjük. A királynő e szavakkal szólítja meg Jókait: »Régen óhajtottam önt személyesen megismerni. Műveit már rég ismerem, azok között legszebbnek tartom 'Kárpáthy Zoltánt.'« Jókai e kegyes megszólításra következőleg válaszolt: »Nagy kitüntetésnek veszem Felsőged e magas nyilatkozatát, ki különben eddig is háromszoros tisztelője voltam: mint királynőnek, mint nőnek és mint irodalmunk pártolójának.«...”²⁰⁵

Az udvar a magyarországi országglást „megszakítva” az ünnepekre visszatért Bécsbe, Erzsébet – Ferenc József távozását követően – közvetlenül karácsony előtt utazott el Pest-Budáról.²⁰⁶ Vélhetően ezúttal is arra irányult személyes döntése, hogy minél kevesebb időt kelljen férje szűkebb családjá, illetve az udvari társadalom körében töltenie. Magyarországon e gesztusát egyre inkább az ország irányában megnyilvánuló legfelsőbb (kitüntetett)

²⁰¹ Manhercz: *Trónbeszéd*, 1216–1217.

²⁰² Jókai Mór: *Pest, december 11. (Az országgyűlés befejezése.)* *A Hon*, 6. évf. 286. sz. 1868. december 12. [1.] – (Reggeli kiadás.)

²⁰³ *Dr. Balassa János.* *A Hon*, 6. évf. 284. sz. 1868. december 10. [2-3.] – (Esti kiadás.)

²⁰⁴ Erről bővebben: Vér: *Egy áldott emlékezetű*, 70–71.

²⁰⁵ *A tegnapi udvari estély.* *A Hon*, 6. évf. 285. sz. 1868. december 11. [1.] – (Esti kiadás.)

²⁰⁶ *Üjdonságok (Pest, dec. 23.).* *A Hon*, 6. évf. 296. sz. 1868. december 24. 2. – (Reggeli kiadás.)

figyelemnek vélték s ekként interpretálták; ami személyének – a korábbiakhoz mérten is – lényegesen kedvezőbb megítélését eredményezte. Elutazása előtt személyesen is részvétét nyilvánította Balassa János özvegyének és öt felkereső gyermekeinek.²⁰⁷

Erzsébet elkísérte az uralkodót a horvát–magyar kiegyezést követően szervezett 1869. márciusi horvátországi hivatalos látogatására, noha Ferenc József jelenlétéhez mérten jelentősen redukált formában, feltehetően annak következtében, hogy Mária Valériát az előzetes tervekkel ellentétben kénytelen volt Budán hagyni.²⁰⁸ Az udvar 1869. évi – báli szezon végén megkezdett – magyarországi tartózkodása során Erzsébet ismét sok megjelenést vállalt s előszeretettel reprezentált, ennek részeként jelent meg az országgyűlés ünnepélyes megnyitóján is április 24-én.²⁰⁹

ESZTER VIRÁG VÉR

“...she will form a new bond between her esteemed family and the nation...”. The members of the imperial family in Hungary (1867–1868)

The primary aim of my study is to present the birth of the imperial couple’s youngest child in Buda, as well as episodes of her infancy in Hungary by showing snippets of Elizabeth’s private sphere, to the extent the available sources allow, based on printed and handwritten sources that haven’t been examined in detail before. These sources not only present considerable new developments in Elizabeth’s representation in Hungary, but they might have significant lifestyle-history aspects as well, not to mention cultural history. They could also provide crucial new details in the examination of Elizabeth’s life, by shedding light on the shift in her role as a mother, in which she had previously been forced into the background due to her mother-in-law’s rise to prominence.

²⁰⁷ *Apróságok*. A Hon, 6. évf. 295. sz. 1868. december 23. 3. – [Esti kiadás.]

²⁰⁸ *Ő felségük utazásának hivatalos programja*. A Hon, 7. évf. 51. sz. 1869. március 4. [1.] – (Esti kiadás.); *Ujdonságok (Pest, mart. 8.)*. A Hon, 7. évf. 55. sz. 1869. március 9. 2. – (Reggeli kiadás.)

²⁰⁹ Manhercz: *Trónbeszéd*, 1218–1219.